

ISSN: 1309-5811

Bilimsel EKSEN

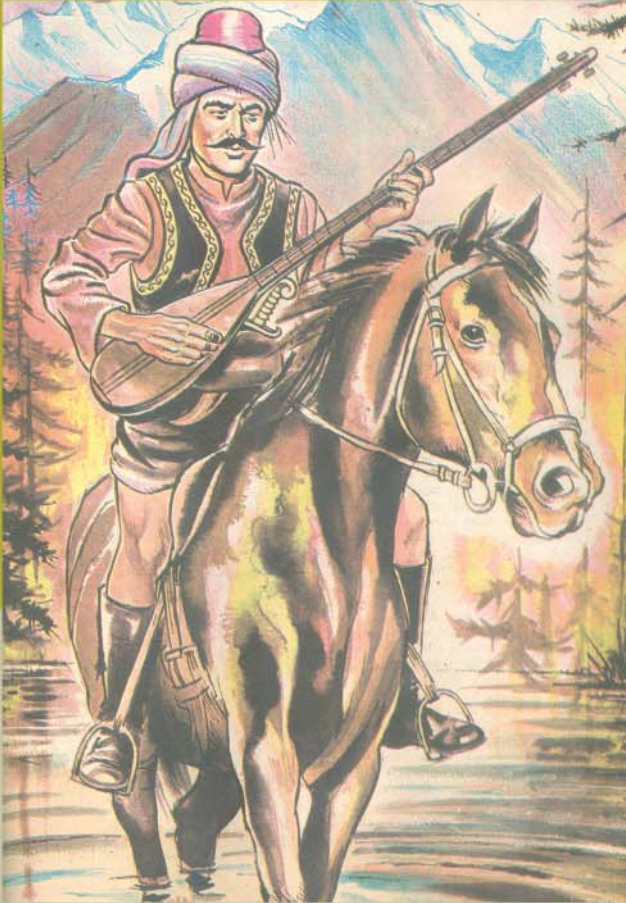
Yaz/Summer/Лето 2012
Yıl/Year/Год 3
Sayı/Число/Number 7

SCIENTIFIC AXIS НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Köroğlu (17. Yüzyıl)
(Vâlâ Somalı'nın Bir Tablosu)

BİLİMSEL EKSEN

SCIENTIFIC AXIS - НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН

Yaz/Summer/Лето 2012 ▪ Yıl /Year/Год 3 ▪ Sayı /Number/Число 7

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1309-5811

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/9 Bakanlıklar-ANKARA

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY ▪ Prof. Dr. Taciser ONUK ▪ Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof.Dr. Naciye YILDIZ ▪ Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN ▪ Prof. Dr.Kurtuluş KAYALI

Prof.Dr.Özkul ÇOBANOĞLU ▪ Dr. Yaşar KALAFAT

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.bilimseleksen.com

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан
других стран)

Baskı Tarihi/ Press Date

15 Haziran 2012

Kapak Resmi

Koroğlu (17. Yüzyıl)

(Vâlâ Somalı'nın bir tablosu)

Baskı / Pres / Типография

SAGE Yayıncılık Rek.Mat.San.Tic.Ltd.Şti.

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.com Tel: 00994506737860

TÜRKMENİSTAN

Wezir AŞIRNEPESOW

e-mail: wezdip@gmail.com Tel: 0099365681139

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLIONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

UKRAYNA

Doç. Dr. Iryna M. DRYGA

e-mail: idriga@gmail.com Tel: 003806796103301

KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

TÜRKİYE

İbrahim İMER

e-mail: i.imer@hotmail.com Tel: 0090546.491 24 15

Bilimsel Eksen dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале Научный Меридиан следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu
Editorial Board
Консультативный совет – Редколлегия

- Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. İsmayıl HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ingeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Maria CİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Venezia / İTALYA)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LİN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Bakıtgül KULCANOVA (Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Mustafa SEVER (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Doç. Dr. Selçuk DUMAN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

Not : Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

•
Bilimsel Eksen Dergisi'ne, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı abonedir.

•
Ministry of Turkish republic Culture and Tourism is a subscriber to Scientific Axis Magazine

•
Министерство Культуры и Туризма Республики Турция является абонементом на журнал «Bilimsel Eksen» («Научный Меридиан»)

* * *

Bilimsel Eksen Dergisi EBSCO/Pro-Quest/ULRICH tarafından taranmakta ve endekslenmektedir.

*It is scanned and indexed by Bilimsel Eksen Dergisi (Scientific Axis Magazine)
EBSCO/ PRO-Qest/ ULRICH*

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Türkçe’de Tör, Töre ve Ağalık, Laiklik, İrtica, Demokrasi Sözcükleri Üzerine About the Words Resource (Tör), Moral Laws (Töre) and Being An (Aga), Secularism (Laiklik), Political Reaction, Democracy in Turkish О Происхождении Слов "Төр", "Төре" И "Агалык", Лаиклык, Иртиджа, Демокраси В Турецком Языке Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	7
Təfəkkür və Yaradıcı Təfəkkürün Öyrənilməsinin Əsas İstiqamətləri Bilişsel Çalışmada ve Yaratıcı Düşünmede Temel Eğilimler The Main Trends in the Study of Cognitive and Creative Thinking Основные Тенденции В Исследовании Познавательного И Творческое Мышление Muhammed RASHİDİ	13
Pir Sultan Abdal ve Sivas Kaynaklı Cönklerde Bazı Şiirleri Pir Sultan Abdal and Some of His Poems in Collections Found in Sivas Пир Султан Абдал И Некоторые Его Стихотворения В Джонках Сиваса Dr. Doğan KAYA	23
İlköğretim Sınıflarında Bilişim Teknolojilerinin Öğretilmesi Temel İstikametlerden Biridir İbtidai Sınıflarda İnformasiya Texnologiyalarının Təlimi Əsas İstiqamətlərdən Biri Kimi Information Technology As One of the Main Directions of Teaching in Primary Schools Информационные Технологии Как Одно Из Основных Направлений Преподавания В Начальной Школе Hamzehbeigi Kohneshahri Taiebeh REZA	33
Türk Halk İnanmalarında Tuz Bir Tabu mu İdi? Was Salta Taboo in the Turkish Folk Beliefs? Является Ли Соль Табу В Турецких Народных Верованиях? Dr. Yaşar KALAFAT	41
Интерактивные Уроки: Авантаж И Перспектива İnteraktif Dersler: Avantaj ve Perspektifi Interactive Lectures: Advantages and Prospects Banu Amanbaykızı OMAROVA	50
(Омарова Бану Аманбайқызы)	

Кәсіби Қазақ Тілін Ақпараттық Технологиялар Жүйесімен Оқытуда Білім Алушылардың Оқу-Танымдық Қызметін Ұйымдастыру İletişim Teknolojisi Yardımıyla Kazakça Öğretimi Profesyonel Çalışmalarının Eğitim Alanında Organize Edilmesi Communication Technology the Work With the Help of a Professional Education in the Field of Teaching Kazakh Organization Организация Профессиональных Разработок В Изучении Казахского Языка В Сфере Педагогики Посредством Технологии Связи Sara KOYANBEKOVA- Gulvira BARİYEVA 56 (Sara ҚОЯНБЕКОВА - Гульвира БАРИЕВА)	56
Azerbaycanşinaslığın Kurucularından Mirza Fatali Ahundzade 200 Yaşında Mirza Fatali Ahundzade, Founder Of Azerbaycanşinaslik, Is 200 Years Old 200 Лет Со Дня Рождения Основателя Азербайджановедения Мирзы Фатали Ахундзаде Nail TAN 61	61
Konuşma Sanatı ve Konuşma Kültürü Natiqlik Sənəti və Nitq Mədəniyyəti The Art of Rhetoric And Speech Речевая Культура И Ораторское Искусство Natavan Eyyub CƏFƏROVA 67	67
Muhibbi Divanı'nda Kişi Kadrosu The Persons in Muhibbi's Divan Лирические Герои Дивана Мухибби Yrd. Doç. Dr. Nevin AKKAYA 74	74
Ұлттық Сана Мен Салт-Дәстүр, Ырым-Тыйымдарды Білдіретін Және Діни Мазмұнды Ым-Ишараттар Мен Символдар Kazaklarda Mimikler, Beden Dili, İşaretler ve Semboller Gestures, Mimics and Symbols Meaning Religious Value, National Consciousness, Traditions, Signs and Ban Жесты И Мимики, Символы Обозначающие Национальное Сознание И Традиции, Приметы И Запреты И Религиозное Содержание Bagdan MOMYNOVA - Ümit ANESSOVA 85 (Бағдан Момынова) - (Үміт Әнесова)	85

TÜRKÇE'DE TÖR, TÖRE VE AĞALIK, LAİKLİK, İRTİCA, DEMOKRASİ SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

ABOUT THE WORDS RESOURCE (TÖR), MORAL LAWS (TÖRE) AND BEING AN (AGA), SECULARISM (LAİKLİK), POLITICAL REACTION, DEMOCRACY IN TURKISH

О ПРОИСХОЖДЕНИИ СЛОВ "ТЁР", "ТЁРЕ" И "АГАЛЫК", ЛАЙКЛЫК, ИРТИДЖА, ДЕМОКРАСИ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Özet:

Yazıda; Türkiye Türkçesinde yaşayan “Tör”, “Töre” sözcüklerinin kökeni araştırılmaktadır.

Bu sözcüklerin kullanımlarına yer verilmektedir. Ayrıca; Türkçe’de bugün de kullanılan “Ağalık”, “Laiklik”, “İrtica”, “Demokrasi” sözcüklerinin de anlamları ile birlikte kökenleri ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Sözcük, Tör, Töre, Ağalık, Laiklik, İrtica, Demokrasi

Abstract:

In this work, roots of the living words of “Tör” and “Töre” in Turkey’s Turkish are being researched.

Information is also presented on how these words are used. In addition, meanings and roots of the following living Turkish words are put forth: Being an Aga (“Ağalık”), Secularism (“Laiklik”), Political Reaction (“İrtica”) and Democracy (“Demokrasi”).

Key Words: Turkish, Word, Post of Homer (Tör), Moral Laws, Being an Aga, Secularism, Political Reaction, Democracy

Türkiye Türkçesinde yaşayan ‘töre’ sözcüğü, geçtiğimiz yıl yerli bir dizi filme de senaryo oldu. Bu filmde işlenen konu, Güneydoğu Anadolu’nun küçük bir kasabasındaki bir *aşiret*’in içinde yaşanan olaylar; bu arada bir kız kaçırma dolayısıyla ortaya çıkan ‘berdel’¹’in Türk toplumu içindeki acı gerçeği yansıtmaları...

* Dilbilimci, Türkolog, Erciyes Üniversitesi Em. Öğretim Üyesi. Ankara/TÜRKİYE

Önce, burada **aşiret** sözcüğünü ve onun modern Türk toplumu içindeki yerini tanımlayalım: ‘**Aşiret**’, Arapça bir sözcük olup, ‘*Dil ve kültür yönünden büyük bir türdeşlik gösteren, birçok boydan oluşan, yapısındaki aileler arasında toplum, ekonomi, din, kan veya evlilik bağları bulunan göçebe veya yerleşik nitelikteki topluluk, oymak*’ demektir. Anadolu’nun kuruluşunda rol oynayan Türk-Türkmen boyları ile sonradan Türk toplumunun içinde yer almış Arap, Fars, Kurmanç, Zaza soylu küçük toplulukların içinde yer bulan ‘*feodalizm* (= derebeylik sistemi)’ sisteminin bugüne uzantısı olan ‘**aşiret**’çilik, XXI. Yüzyılda da Türk sosyal hayatının bir kâbusu gibi devam etmektedir.

Bugün ‘**boy** (= ortak bir atadan türediklerine inanılan toplumsal ve ekonomik ilişkilerinde anaerkil, ataerkil anlayışı uygulayan geleneksel topluluk, kabile, klan), **soy** (= bir atadan gelen kimselerin topluluğu), **oymak** (= aşiret), **oba** (= göçebelerin konak yeri; bu yerde konaklayan halk veya aile), **cemaat** (=insan topluluğu, kalabalık; bir dinden veya soydan olanların topluluğu)’ gibi sözcükler Türk sosyal hayatının içinde sıkça kullanılmaktadır.

Peki, ‘**töre**’ nedir? Sözcüğün kökeni nereye uzanmaktadır?

Türk dilinin büyük bilginlerinden rahmetli Profesör Dr. Ahmet Caferoğlu, “*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*” (İstanbul 1968, 308 S.) adlı eserinde şu bilgileri vermektedir:

Tör Ön, şeref yeri, şeref makamı.

Törä < Sanskritçe: *dharma*

Törü Töre, örf, kanun, nizam.

Törüçe Örfçe, törece.

Törüçi Kanun yapan, muallim.

Törülüg = **törülük** Kanunî.

Törüsüz Kanunsuz, nizamsız, usulsüz.

Törütmek Türetmek.

XI. Yüzyılda yazılmış, Türkçenin en eski sözlüğü olan Kaşgarlı Mahmud’un ‘*Dîvânu Lügâti’t-Türk*’ünde de şu bilgileri görüyoruz:

Törü Düzen, nizam, görenek, âdet.

Törümek Yaratılmak.

Törütmek Yaratmak; bir şey takdir veya ıslah edilmek.

Görüldüğü üzere, VIII.-XI. yüzyılların tarihî Türkçesinde ‘**töre**’ diye bir sözcük yoktur; ‘**törü**’ vardır. ‘*Gelenek, görenek, âdet, örf, nizam, kanun*’ anlamlarında kullanılan ‘**törü**’ sözcüğü zamanla ‘**töre**’ biçimini almıştır. Bunun yanında, hala Anadolu ağızlarında yaşayan ‘**tör**’ sözcüğü de ‘*şeref yeri, şeref makamı*’ anlamında kullanılmakta olup, özellikle köy odalarında ocağın sağ tarafındaki yerdir. Burada köyün en yaşlı ve bilge kişisi oturur; eğer köy öğretmeni varsa, bu köşe ona terk edilir.

Bugün ***Türkçe Sözlük***’te bulunan ve ‘1. Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet; 2. Bir toplumdaki ahlakî davranış biçimleri, adap’ anlamlarında kullanılan **töre** sözcüğünden **töre bilimi, töreci, törecilik, töre cinayeti, töre dışı, törel, törelcilik, töreli, törellik, töreلسiz, töretanımaz, aktöre, davranış töresi** gibi sözcükler ve tamlamalar türetilmiştir. Ancak, Türkiye Türkçesinde kullanılan **töre** sözcüğü, öteki Türk lehçelerinde yerini başka sözcüklere bırakmıştır.

Azərbaycan Türkçesi: **ädät**

Başkurt Türkçesi : **yola, ğāzāt**

Kazak Türkçesi : **âdet-ğurıp**

Kırgız Türkçesi : **ürp-adat, adat**

Özbek Türkçesi : **âdāt, urf-âdāt**

Tatar Türkçesi : **yola, ğadāt**

Türkmen Türkçesi : **adāt, dā:p** (â uzundur)

Uygur Türkçesi : **adāt, ürp-adāt**

biçimlerinde kullanılan sözcüğün farklı biçimleridir. Burada görülen **âdāt, adat, âdet, âdet, adāt, ğadāt, ğāzāt** sözcükleri Arapça ‘**âdet**’ sözcüğünün; **ürp, urf, ğurıp** sözcükleri de Arapça ‘**urf**’ [> Türkçe: **örf**] sözcüğünün Türk lehçelerinde aldıkları biçimlerdir.

Türkçede kullanıldığı biçimiyle **töre** sözcüğü, **törü**’nün ses değişmesine uğramış biçimi olup, Türk insanına ‘*yasa, kanun, nizam*’ anlamlarını hatırlatmaktadır. Sonradan ‘*gelenek, görenek, örf, örf-âdet*’ anlamlarını da kazanan **töre** sözcüğü, Anadolu’nun Doğu ve Güneydoğusunda yaşayan topluluklar (*Kurmanç, Zaza ve Arap aşiretleri, Kurmançlaşmış veya Zazalaşmış Türk boyları vb.*) tarafından yazılı yasaların (Medenî Kanunun) da üzerinde görülmüş, bazı yörelerde de ‘*yıkılmaz bir tabu*’ ve ‘*uğruna ölünebilecek*’ biz sözcük olarak algılanmıştır. Eski Türklerde ‘*töre cinayeti*’ diye bir sözcük yoktu. Çünkü, Türk toplumu kadın ve erkeğine aynı hakları tanımış, zaman zaman kadını erkeğinin önüne çıkartmıştı. Eski Türklerde kadın hiçbir zaman köle gibi alınıp satılmamış, toplumda geriye itilmemişti. ‘*Kurultay çadırı*’nda **Hatun** (< Tü. **Katun** ‘kraliçe, sultan’)’un yeri **Hakan** (< Tü. **Kagan**)’ın sağ tarafında idi. Hatun, devlet yönetiminde söz sahibi olduğu gibi, *özel çadırı* (Orda’sı), *özel muhafızları* ve *özel bütçesi* de vardı.

Yalnız **Hatun** değil, Türk toplumundaki her kadın aynı statüde idi. Eski Türk destanlarında kadın evleneceği erkekle güreşir, eğer yenilirse erkeğine tâbi olurdu. **Dede Korkut Destanları**’nda olduğu gibi, Başkurt Türkü Prof. Dr. Zeki Velidi Togan’ın ‘*Hatıralar*’ adlı eserinde de erkekleriyle güreşen kadınları görmekteyiz.

Arap, Acem (İranlı), Gürcü, Ermeni, Çinli ve Avrupalı seyyahlar gezdikleri Türk ülkelerindeki sosyal hayatı en açık biçimde anlatmışlardır. Milattan Önce ve Sonraki *Hun, Massaget, Sh’a-To, Köktürk, Karakırgız, Uygur, Oğuz* vb. boyları Türk kadınlarının erkekleriyle birlikte oturup kalktıklarını, kaç-göç gibi olayların olmadığını, kadının erkeği yanında onun kadar değerli olduğunu, birlikte spor yaptıklarını ve hatta birlikte savaştıklarını Çin vakayınamelerinden, seyahatnamelerden ve hatıralardan öğreniyoruz. Eski Türk boylarında kız kaçırma olayı sosyal bir vakiydir. Bu kız kaçırma olayının eski Moğollarda da olduğunu ‘*Moğolların Gizli Tarihi*’ (*Manghol-un Niuça Tobça’an/Yüan-Ch’ao Pi-Shi*) adlı eserden öğreniyoruz. Fakat, kız kaçırıldı diye, kaçırılan erkeğin kız kardeşini kızın ağabeyine ya da küçük erkek kardeşine almak gibi bir olay yoktur. Hele, kaçırılan kızın ölümü ya da ayrılması üzerine diğer kızın da öldürülmesi gibi ‘cinayet’le sonuçlanan toplumsal bir olaya Türk tarihinde rastlanmamıştır. Anadolu’nun bazı yörelerinde ‘**berdel**’ adı verilen bu olayın tarihi Türk toplumunda hiç yeri yoktur. ‘**Berdel**’, Arapça ‘**bedel**’ sözcüğünün orta hecesinde (-r-) türemesiyle oluşmuş bir sözcük olup, ‘1. değer, fiyat, kıymet; 2. bir şeyin yerini tutabilen karşılık’ demektir. Nitekim, ‘**berdel**’ olarak verilen kız da ‘*kaçırılan kızın yerine karşılık*’tan başka bir şey değildir.

Türkler Anadolu’yu yurt edindikten sonra *Arap, Fars, Ermeni, Rum, Süryanî, Keldanî, Kurmançi* gibi komşu kavimlerin sosyal ve dinî hayatlarından da etkilenmiş, onlardan bazı gelenek-görenek ve örf-âdetler de almışlardır; hatta bazı Türk kavimleri bu komşu kavimler

içinde eriyerek kaybolmuş, dillerini de unutarak “ötekileşmiş”lerdir. Bunlardan bazıları Türk toplumunu da kötü olarak etkilemiş olabilir. Çünkü, Türk toplumunun sosyal ve kültürel hayatı içinde, Türk insanının hayatını kötü olarak etkileyecek **yasa** ya da **töre** yoktur. Rahmetli tarihçilerimizden Bahattin Ögel’in ‘**Türk Kültürünün Gelişme Çağları**’ ve ‘**Türk Kültür Tarihine Giriş**’ (9 cilt) adlı eserlerini okumak yeterlidir.

Anadolu’nun bazı yörelerinde görülen **töre cinayeti**, aslında gelişmemiş, medenileşme sürecini tamamlayamamış, cahil toplumların aile ya da klan (aşiret) içinde uyguladıkları affedilmez bir suçtur. Sevdigine kaçtı diye bir kızın hayatının söndürülmesini hiçbir din kabul etmez ve bunun için emir vermez. Bir TV’de gösterilen **Sıla** adlı dizi filmdeki aşiret mensuplarından bazılarının ‘**töre**’ adına işledikleri suçlar, aldıkları canlar bir yanda, töreye savaş açan ‘**aşiret AĞASI**’nın devlet güçleri (polis) ile işbirliği ve aşiret içinde hem annesi hem babası ve yakın akrabaları ile mücadelesi öte yanda.

Atatürk Türkiye Cumhuriyetini kurarken “**Cumhuriyet ahlâkî fazilete dayanan bir idaredir. Cumhuriyet fazilettir. Sultanlık korku ve tehdide dayanan bir idaredir. Cumhuriyet idaresi, faziletli ve namuslu insanlar yetiştirir. Sultanlık korkuya, tehdide dayandığı için korkak, alçak, sefil, rezil insanlar yetiştirir. Aradaki fark bunlardan ibarettir.**” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 231, Ankara 1925) diyerek, bütün gerçekleri açıkça göstermiştir.

Ağalık : Bu sözcüğü açmadan önce yapısına bir bakalım. Sözcük, **ağa** adı ile **+lık** ekinden oluşmuş bir ad olup ‘1. ağa olma durumu; 2. kibar ve cömertçe davranış’ demektir.

Ağa sözcüğünün Türkiye Türkçesinde 6 anlamı vardır: 1. geniş toprakları olan, sözü geçen, varlıklı kimse; 2. halk arasında sayılan ve sözü geçen erkeklere verilen unvan; 3. büyük kardeş, ağabey; 4. okur yazar olmayan yaşlıca kişilerin adlarıyla birlikte kullanılan san; 5. Osmanlı İmparatorluğunda bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmi san; 6. koca’

Bana göre bu tarif **bir** eksiktir. “**Ağa, bir aşiretin başında bulunan, aşireti töreye göre yöneten; evinde ve iş yerlerinde, bahçe ve tarlalarında karın tokluğuna maraba çalıştıran; o marabaları, ister döven, ister öldüren; devlet ve devlet güçlerine karşı tavır koyan, Cumhuriyetin ilkelerine, medenî kanunun hükümlerine karşı çıkan modern sultan-hükümdar-padişah.**” demektir. Ağanın köyleri, kasabaları vardır. İşçileri, marabaları vardır; bunların yönetimi için de **töre**’si vardır. Ağa her şeydir. (Hâşa) Tanrı gibi hâkim-i mutlaktır. Ağzından çıkan her söz kitap kelâmı gibidir, tartışılmaz, sorgulanamaz.

Ağalık sisteminde her şey amaç içindir. Amaç için her şey araç olarak kullanılır. Ağaların her siyasî partide adamları vardır. Hangi parti iktidara gelirse gelsin, ağalar ve ağalık hiç kaybetmez. Onların ‘adam’ yerine koymadıkları ‘maraba’lar, ağanın istediği partiye oylarını atarlar; XVIII. Yüzyıldaki Amerikan zencileri gibi okumak, tahsilli bir insan olarak vatanına hizmet etmek hakları yoktur. Düşünemezler, çünkü ağalar olar için düşünürler.

Takiye, Arapça ‘**takiyye**’ sözcüğünden ödünç alınmıştır. Ödünç alınmıştır ama Türkiye Türkçesinde moda olmuş sözcüklerden birisidir. ‘1. mezhep belirtme, gizleme; 2. (mecazi) olduğundan farklı görünme; 3. (eski) sakınma, çekinme’ anlamlarındadır. Fakat, Türk siyasî sözlüğünde daha çok ‘**olduğundan farklı görünme**’ anlamında kullanılmaktadır. Biraz daha açacak olursak, ‘**lâik olmadığı halde, öyle görünmek; ‘Atatürk’ü sevmeyi, Cumhuriyet ilkelerine bağlı olmadığı halde bağlanmış gibi**

görünmek; demokrat olmadığı halde, demokrasiyi araç olarak kullanmak’ anlamlarında kullanılır.

Böyle durumlarda karşınızdakinin güler yüzüne, tatlı sözüne inanır ama kafasının içindeki esas fikre ulaşamazsınız. **Takiye** yapan kimse üniformasız terörist gibidir. Üzerinde herhangi bir üniforma olmadığı için, kim ya da ne düşündüğü hakkında bilginiz olamaz. Ancak, gerçek yüzünü zamanla görürsünüz ama o zaman çok geç olabilir.

Lâiklik, Fransızca ‘*laïque*’ sözcüğünden Türkçeye alınmış ödünçlemedir. ‘*Din işlerini devlet işlerine karıştırmayan, devlet işlerini din işlerinden ayrı tutan*’ demektir. TC’nin Anayasa’sında “*Türkiye Cumhuriyeti... laik ve sosyal bir hukuk devletidir.*” Kaydı bulunur. Bu sözcükten **laikleşme, laikleşmek, laikleştirilme, laikleştirilmek, laikleştirme, laikleştirmek, laisizm** sözcükleri türetilmiştir.

Bu sözcük Türkiye’nin sosyal ve siyasî yapısı için çok önemlidir. Atatürk ilke ve inkılapları, demokrasi, Cumhuriyet, insan hakları, din-vicdan-düşünce hürriyeti vb. gibi kavramlar bu sözcikle iç içedir. Bu sözcüğün tam karşıtı Arapça kökenli **şeriat** [< *şerî’at*] olup, ‘*Kur’an’daki ayetlere, Hz. Muhammed’in sözlerine dayanan İslâm hukuku*’ demektir. **Şeraitçi**, ‘*Dinin esaslarını sadece dinî hayatta değil, hukuksal, ekonomik ve siyasal düzenlemelerde de geçerli kılmak isteyen, şeriat yanlısı kimse*’ demektir.

Günümüzde Atatürk ile İslâm dinini, cumhuriyet-demokrasi-laiklik kavramlarıyla Kur’an hükümlerini karşı karşıya getirmek isteyenler vardır ki, bunların karanlık düşünceleri hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Türk insanı 5000 yıldır yeryüzündeki çeşitli coğrafyalarda devletler kurmuş, halkları yönetmiştir. Oğuz Han’dan Alpaslan’a, Osman Gâzi’den Atatürk’e kadar Türk coğrafyasında dalgalanan ‘hilâl’li bayraklar bu gerçeğin izleridir. Türkler, İslâm dinini ‘kılıç zoru ile’ değil, akıl ve mantıkla kabul etmişler, İslâmiyetin en güçlü savunucusu olmuşlardır. Çin içlerinden, Bosna-Hersek’e, Anadolu’dan Rusya içlerine İslâmiyeti taşıyanlar Türklerdir. Arap ve İran tarihçileri Türklerin İslâm’a katkılarını tarafsız olarak yazmaktan çekinmemişlerdir. Türkler, Han-Hakan-Sultan-Padişah gibi kişilerin önderliğinde hiçbir zaman hürriyetlerinden ödün vermemişlerdir. Cumhuriyet, Türkler için en güzel rejim, İslâmiyet en güzel dindir. Kimsenin bu iki güzelliği bozmaya hakkı yoktur.

İrtica, Arapça kökenli (*irticâ*) sözcüğünden alınmış olup, ‘**gericilik**’ demektir. ‘*gericilikle ilgili, gerici (davranış ve tutum)*’ anlamındaki sözcüğü eskiden (*irticâ’î*); ‘*yeni düzene karşı direnen kimse*’ye de (*mürteci* < Arapça: *murteci*)’ deniliyordu.

Peki, **gerici** ve **gericilik** nedir?

Gericî, ‘*toplumda çağdaş değerlere ve yeniliklere önem vermeyen, her yönüyle eskiyi özleyen veya eski düzeni getirmeye çalışan (kimse veya görüş), ilerici karşıtı.*’ **Gericilik** de ‘*gerici olma durumu veya gerici davranış, irtica*’ demektir.

Bu sözcük yalnız Türkçede değil, Modern Amerika’da da yaşamaktadır. Bugün ABD’nin bazı eyaletlerinde elektrik, telefon, otomobil kullanmayan, okula gitmeyen kapalı topluluklar yaşamaktadır. Elektrik yerine gaz lambası, otomobil yerine at arabası kullanan bu topluluklar, XXI. Yüzyılın nimetlerinden yararlanmakta direnmektedirler.

Demokrasi, Fransızca (*démocratie*) sözcüğünden Türkçeye girmiş olup ‘*halkın egemenliği temeline dayanan yönetim biçimi, el erki*’ anlamındadır. ‘*Demokrasi yanlısı*’na (*demokrat*), ‘*demokrasiye uygun*’ şeye de (*demokratik*) denir.

İnsan ömründe 4, 5, 10, 20 ve 50 yıllar hiçbir şey değildir; birer salise gibi gelip geçerler. ‘İktidar’lar da öyledir. Gelirler ve giderler. Kalıcı olan halktır. Hem getirir, hem de götürür. Onun için ‘demokrasi’ sözcüğünün özüne inanmak gerekir.

Sosyalizm, Fransızca ‘*socialisme*’ sözcüğünden Türkçeye girmiş olup ‘*toplumculuk*’ demektir.

Faşizm, Fransızca ‘*fascisme*’ sözcüğünden Türkçeye girmiş olup, ‘*demokratik düzenin yerine aşırı bir ulusçuluk ve baskı düzeni kurmayı amaçlayan öğreti*’ demektir.

Komünizm, Fransızca ‘*communisme*’ sözcüğünden Türkçeye girmiş olup, ‘*1. bütün malların ortaklaşa kullanıldığı ve özel mülkiyetin olmadığı toplum düzeni, komünistlik; 2. böyle bir düzenin kurulmasını amaçlayan siyasî, ekonomik ve toplumsal öğreti*’ anlamındadır.

Görüldüğü gibi sosyalizm, faşizm ve komünizm de halk için vardır, halka hizmet için hedeflenmiştir. Bugün faşizm ve komünizm dünya tarihinden silinip gitmişlerse de hala taraftarları vardır. Türkiye’de bile 68 kuşağının hızlı Rus ve Çin komünistlerine hala ağıtlar yakılmakta, yeni yetmelere yol gösterilmektedir.

Sosyalizm, bugün batı ülkelerinden pek çoğunda revaçtadır. İngiltere, Danimarka, Fransa, İsveç, Norveç gibi ülkelerde ‘*ulusalcılar*’la mücadele ederler, iktidara bir gelirler, bir giderler. Bulgaristan, eski Yugoslavya, Macaristan, Çek ve Slovakya diye ikiye bölünmüş eski peyklerde de sosyalizm hala ayaktadır.

Komünizm, Çin, Rusya, Kuzey Kore, Küba gibi eski ‘kulağı kesikler’in ülkelerinde politbüro ve KGB’nin baskısı ile ayakta durmaktadır. İnsan tabiatına uygun olmayan bu sistem, uygulandığı ülkelerde kendi halklarının refah ve mutluluğunu alıp götürmüş, vurgun ve fuhşun merkezi olmuştur. Her şey ‘devlet’in olunca, kimse devlet malına sahip çıkmamış; bu sistem yıkılınca da her şey halk tarafından yağmalanmıştır. Ne yazık ki 80 yıl komünizm baskısı altında ezilen Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan (Uygurlar), Kafkaya Türkleri, Kırım, Kazan, Mişer, Başkurt, Çuvaş, Gagavuzistan vb. Türk ülkeleri de çok zor günler geçirmişlerdir.

İnsanlık için en güzel sistem **cumhuriyet ve demokrasidir**. Fakat, bu sisteme inananlar yönettikleri insanların refahları için gerekirse canlarını verebilmeli, ancak kendilerini seçenlere ihanet etmemelidirler.

TƏFƏKKÜR VƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

BİLİŞSEL ÇALIŞMADA VE YARATICI DÜŞÜNMEDE TEMEL EĞİLİMLER

THE MAIN TRENDS IN THE STUDY OF COGNITIVE AND CREATIVE THINKING

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ИССЛЕДОВАНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО И ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ

Muhammed RASHİDİ*

Özet

Yaratıcılık öyle bir konular sırasındadır ki, şimdiye dek araştırmacılar ve psikologların arasında onun mahiyetinde ve anlamında anlaşma sağlanamadı. Verilmiş bazı anlamlar kişilerin kişilik özelliklerini esas alıyor ve bazıları ise yaratıcılığını. Bazı anlamlar yaratıcı ürünü, bazısında yaratıcılığı esas alıyorlar. Kimliği temel alarak yaratıcılığa bakan kişilerden biri de, Gilforddur. (1962). Ona göre yaratıcılık becerilerin, özelliklerden oluşan bir halidir ki, yaratıcı düşünceye neden oluyor. Diğer verilmiş taraflar arasında düşünce ve idrak yaratıcılığın sürecine dayanmaktadır. Bu yazıda yaratıcılık ve yaratıcı düşüncenin mahiyeti ve özellikleri ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Araştırmacı, psikolog, Gilford, beceri, düşünce, idrak yaratıcılığı.

Abstract

Several studies have approved that appearance of creative thinking and creative are in close relationship with school status. Taking this point into account that childhood is the acutest step in creativity growth, school is considered as the most fundamental element in formation of creativity. Creativity is one the highest and most complex activities of human being's mind that should have been considered in teaching and training. Creativity is relating to not only intelligence and thinking but also to organization of individual's personality. The present research attempts to study creativity processes and discuss the influential role of the creativity in school and present obstacles on the way of children's creative thinking.

Key Words: Researchers, psychologists, Gilford, skills, thoughts, cognitive creativity.

* Department of English, Astara Branch, Islamic Azad University, Astara / IRAN

Yaradıcı fəaliyyətin sahələri çoxdur. Lakin onların hamısı psixoloci kontekstdə eyni səviyyədə öyrənilməyib. 1962-ci ildə Uolles yaradıcılıq prosesinin mərhələlərini təsvir etmişdir. Lakin Uollesin araşdırmalarından nə az-nə çox, 80 il keçsə də, bir çox müəlliflər (P.Solso, A.Q.Maklakov və b.) yaradıcılıq prosesini təhlil edəndə hələ də qeydsiz-şərtsiz Uollesə əsaslanır. Yaradıcılıq psixologiyasında öz-özünə təlsimli bir sahə əmələ gəlib. Koqnitiv psixologiya da bu təlsimi hələliklə qıra bilməyib. Görünür, XXI əsr psixologiyasının ən başlıca problemlərindən biri yaradıcılıq psixologiyası problemləri olacaqdır. Yaradıcılıq fenomeni bizim yaşadığımız günlərdə, XXI əsrin ilk illərində artıq dövrün gündəmində özünəməxsus yer tutmuşu başlayıb. Bu gündəmin psixoloci səhifələri isə elə psixologiya əsrində yaranacaq.(25. səh.106)

Həç şübhəsiz ki, bütün insanların təfəkkürü ümumi bir qanunauyğunluqla cərəyan etsə də, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Təfəkkürün məzmun və inkişaf dərəcəsi hamıda eyni səviyyədə deyildir. Hər bir fərdin təfəkkürünə onun keçdiyi şəxsi həyat yolu, aldığı təlim və tərbiyə, eləcə də "təfəkkür orqanının" yetkinliyi ciddi surətdə təsir edir. Yəni təfəkkür sahəsində fərdi fərqlər mövcuddur. Təfəkkür sahəsində adamlarda fərdi-tipoloci xüsusiyyətlər həm ağıl keyfiyyətlərində, həm də bu və ya digər təfəkkür növünün üstün inkişafında təzahür edir. Məsələn həlli, eləcə də biliklərin mənimsənilməsi zamanı təfəkkür sahəsində özünü büruzə verən fərdi fərqlər həm uşaq, həm də pedoqoci psixologiyada müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Həmin tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr təlimdə fərdi yanaşma prinsipinin psixoloci əsaslarını işləmək, yol və vasitələrini müəyyən etmək baxımdan son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Bu tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr bir daha o, psixoloqların mövqeyini təsdiq etdi ki, onlar hesab edirlər ki, təlimdə fərdi yanaşma yalnız ayrı-ayrı uşaqlarla əlavə məşğələlərin, tədris fənnlərinin zəif mənimsənilmiş bölmələri üzrə əlavə çalışmaların keçirilməsinə müncər edilə bilməz, o həmçinin də şagirdin fikri fəaliyyətinin xassələrinin dəyişməsinə istiqamətlənməlidir¹.

Burada həmin tədqiqatlar və əldə olunan nəticələr barədə ətraflı məlumat vermək bizi məqsəddən uzaqlaşdırma bilər. Çünki bizi təfəkkürlə bağlı əqli keyfiyyətlərdə təzahür edən fərdi fərqlər maraqlandırır. Ağıl keyfiyyətləri isə çox və müxtəlifdir. Bizi konkret olaraq ağıl çevikliyi fenomeni maraqlandırır və burada məhz həmin fenomenin tədqiqi ilə bağlı işlərin tənqidi təhlilini verməyə çalışacağıq.

Problemin tədqiqinə yönəlmiş konkret tədqiqatların təhlilinə keçməzdən əvvəl bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq üçün təfəkkür və ağıl, əqli keyfiyyət anlayışlarını nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bu cəhəti nəzərə alaraq təfəkkür və ağıl anlayışları arasında ümumi və xüsusi cəhətləri qısaca qeyd etmək faydalı olardı. Bəzi müəlliflər (Bayramov Ə.S.) ağıl anlayışının təfəkkürün iki mühüm əlaməti ilə xarakterizə olunduğunu qeyd edirlər.² Əvvəla ağıl inikasin düzgünlüyü ilə əlaqələndirilir. Ağıllı adamlar varlığı düzgün əks etdirmək xüsusiyyəti ilə başqalarından fərqlənilirlər. Ola bilər ki, eyni bir məsələ, problem üzərində çox adam düşünsün, lakin onun ağıllı həllini – düzgün həllini yalnız bir adam tapsın ağıl insanın həyat fəaliyyəti prosesində əldə etdiyi biliklərə istinad edir. Bununla yanaşı olaraq, ağıl konkret şəxsiyyətin təfəkkür keyfiyyətlərinin vəhdəti ilə əlaqədardır. Buna görə də ağıl təfəkkür prosesinin əks etdirilən gerçəkliyi uyğunluq, müqabillik dərəcəsidir. İnsan təfəkkürü vasitəsi ilə xarici aləmi nə qədər dəqiq və düzgün dərk edərsə, onun əqli

¹ Бах: Типические особенности умственной деятельности младших школьников. М. 1968

² Бах: Bayramov Ə.S. "Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri". B. 1967. Səh. 15

fəaliyyətinin dərəcəsi də o qədər yüksək olacaqdır. Deməli, ağıl da insan beyninin məhsulu olub varlığın inikasından ibarətdir və şəxsiyyətin gerçəkliyə olan münasibətini tənzim edir. Ağıl insanlarda əmək fəaliyyətinin inkişafı ilə tarixən inkişaf etmişdir. Lakin ağıl hər bir şəxsdə özünəməxsus cəhətlərə malikdir, həm də o hər bir insanda daim inkişaf edir, dəyişir, yeni-yeni xüsusiyyətlər kəşb edir. Şəxsiyyətin başqa psixi xüsusiyyətləri kimi, ağıl da insana təbiətdən hazır şəkildə bəxş edilmir: ictimai təcrübəni mənimsəmək əsasında, təlim və tərbiyənin təsiri altında inkişaf edir. Hər bir şəxsin ağılı ümumi qanunauyğunluqlara tabe olmaqla bərabər, bir sıra fərdi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman ağılı yaxşı təşkil edilmiş biliklər sistemi hesab edirlər. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, çox zaman ağılı yaxşı təşkil edilmiş biliklər sistemi hesab edirlər. Əlbəttə, sistemləşmiş yaxşı təşkil olunmuş, başqa sözlə mütəşəkkil biliklərin olması onların hərəkətliyini təmin edir və bu zaman insan əldə etmiş olduğu bilikləri yeni məsələlərin həllinə asanlıqla tətbiq edə bilir. Ancaq qarşıya belə bir sual çıxır: mütəşəkkil biliklərin olması ağılı üçün, fikri fəaliyyət üçün kifayət hesab edilə bilməmi? Fikrimizcə, bu, kifayət hesab edilə bilməz. Əsil məsələ mövcud biliklərdən ciddi surətdə seçiciliklə istifadə etməyi bacarmaqdadır. Bu isə təkcə biliyin mütəşəkkilliyi ilə təmin edilmir. Hər şeydən əvvəl, məsələni anlamaq, onu asanlıqla ilkin təhlildən keçirmək əlaqələri araşdırmaq onunla mövcud biliklər arasında əlaqəni, münasibəti aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Bu mənada insan hər hansı yeni məsələni həll etmək üçün mövcud biliklərdən istifadə etməyə qədəm qoyana qədər təfəkkür fəaliyyətlə başlayır. Bu halda insan öz təfəkkürünün köməyi ilə problemi anlayır, məlumu naməlumdan fərqləndirir, naməlumun tapılması üçün hansı yol və vasitələrdən istifadə etməyin mümkünlüyünü araşdırır. Elə bu mənada da bəzən eyniləşdirilən əqli və ya zehni fəaliyyətlə fikri fəaliyyət arasında fərq vardır. Onları eyniləşdirmək heç də doğru deyildir. Zehni fəaliyyət dedikdə hər cür mütəşəkkil idrak fəaliyyəti başa düşülür. Buraya müşahidə, xatırlama, öyrənmə, təxəyyül, mühakimə yürütmə və s. aiddir. Sözlün haqiqi mənasında fikri fəaliyyət zamanı isə hər hansı bir məsələ axtarılır, həll edilir. Bu və ya digər naməlum məsələnin araşdırılması, həll edilməsi fikri fəaliyyətin əsas məzmununu təşkil edir. Buna görə də məsələnin problematik olması təfəkkür prosesinin başlıca xüsusiyyətidir. Fikri fəaliyyət bu və ya digər dərəcədə zehni fəaliyyətə daxil olur. Cisim və hadisələr arasında mövcud olan, zahirdə özünü büruzə verməyən, lakin onun mahiyyətinə daxil olan əlaqə və münasibətlərin, qanunauyğunluqların, mühüm əlamətlərin axtarılması təfəkkür prosesinin əsas nüvəsini təşkil edir. Belə bir axtarış ən çox öz ifadəsini suallarda tapır. Hər bir sual müəyyən tip əlaqə münasibətlərin axtarılması üçün əsas signal olur. Əlbəttə, qarşıya çıxan hər bir suala cavab vermək üçün aparılan axtarışın müvəffəqiyyətli olması əhəmiyyətli dərəcədə insanın malik olduğu biliklər sistemindən, onların mütəhərriqliyindən asılıdır. Buna görə də biliklərin mütəşəkkilliyi, əlbəttə, fikri fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə cərəyan etməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin biliyin bu keyfiyyətləri təfəkkür prosesinin özünü, onun qanunauyğunluqlarını izah etməyə imkan vermir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əsasən, eyni bilik ehtiyatına malik olan, eyni problemlə qarşılaşan iki şəxsin fikri fəaliyyətinin cərəyan istiqaməti, əsasən, eyni olsa da, əldə edilən nəticə çox halda eyni olmur. Bəzən isə əksinə, onların hər ikisi eyni nəticəyə gəlsələr də, həmin nəticəyə gətirən proses başqa-başqa olur. Bütün bu xüsusiyyətlər psixologiya elmi qarşısında hazırkı dövrdə həm ciddi nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətə malik olan yeni problem qoyur. Bu da insanın əqli keyfiyyətlərinin tədqiqi məsələsi ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, təlim və tərbiyə prosesində tələbələrin təfəkkürü müxtəlif təlim

tapşırıqlarını həll etməyə yönəldilir. Lakin hər bir tələbənin həmin tapşırığı nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə həll etməsi onun ağılının keyfiyyətlərindən aslı olacaqdır. Təfəkkür keyfiyyətləri bütün tələbələr də eyni dərəcədə inkişaf etməmişdir. Buna görə də müxtəlif təlim şəraitində, yaxud təcrübələr yolu ilə tələbələr də təfəkkür keyfiyyətlərinin tədqiq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Təfəkkür keyfiyyətlərini bəzən fikri fəaliyyət sahəsində fərdi fərqlər də adlandırırlar. Başqa sözlə, ağıl, təfəkkür, fikri fəaliyyət sahəsində fərdi fərqlər öz ifadəsini əqli keyfiyyətlərdə tapır.

Təfəkkürün fərdi xüsusiyyətləri dedikdə, ümumiyyətlə, eyni yaşlı adamların təfəkküründə müəyyən əlamətlər üzrə keyfiyyətə nəzərə çarpan, həmin şəxs üçün nisbətən davamlı və mühüm olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsanın fikri fəaliyyətindəki fərdi xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, həyat prosesində onun ağılının inkişafı, tərbiyə və təlim prosesində varlığı dərk etməsinin nəticəsidir. Bununla yanaşı olaraq, insanın əqli keyfiyyətləri sinir sisteminin tipindən, əsas sinir proseslərinin dinamikasından, birinci və ikinci signal sistemləri arasındakı münasibətdən aslıdır. Bu amillər fizoloji cəhətdən əqli keyfiyyətləri şərtləndirir. Lakin əqli keyfiyyətlərin inkişaf dərəcəsi insanın həyat şəraitindən, fəaliyyətinin növündən də, aslıdır. Başqa sözlə, daxili və xarici amillərin vəhdəti insanda bu və ya digər əqli keyfiyyətin təşəkkülündə həlledici rol oynayır. Təfəkkür keyfiyyətləri müxtəlif və rəngarəngdir.

Təfəkkür keyfiyyətlərinin tədqiqinə yönəlmiş işlərin təhlili göstərir ki, ağılın müstəqillik tənqidlik keyfiyyətləri ilə müqayisədə yaradıcı keyfiyyətlərin öyrənilməsinə xeyli az diqqət yetirilmişdir. Bu da, heç şübhəsiz ki, bu keyfiyyətin istər nəzəri, istərsə də praktik fəaliyyət planında təfəkkürün digər keyfiyyətlərinə nisbətə az əhəmiyyətliyi ilə deyil həmin keyfiyyətin özünün mürəkkəb təbiəti ilə bağlıdır.

Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflərin əksəriyyəti yaradıcı təfəkkürə əks olan keyfiyyət kimi onun ətalətliliyini, şablonluğunu qeyd edirlər. Təfəkkürün şablonluğu, ətalətliliyi, adət olunmuş situasiyalarda yeni həllərin tapılmasına psixoloji maneə yaradır. Bəzi müəlliflər yaradıcı təfəkkürə əks olan keyfiyyət kimi, həmçinin də təfəkkürün durğunluğunu, rigidliyini də göstərirlər. Bu cəhət özünü insanın funksional təsbitliyində daha qabarıq surətdə təzahür etdirir.

Fikrimiz aydın olsun deyə, bu hadisəni təsvir edən amerikan psixoloqu K.Dunkerin apardığı təcrübələrdən bir nümunəyə baxaq.³ Tədqiq olunanlara qapıya bərkitmək üçün üç şam verilir. Təqdim olunan predmetlərin içərisində, hansı ki, onlarla manupulyasiya etmək olar – çəkil, qutuların içərisində mıxlar, plaskqubsa və s. vardır. Məsələnin həlli ondan ibarətdir ki, qutuları qapıya vurub şamları onların üstündə yerləşdirmək, məsələn iki variantda təklif edilmişdir: Birinci variantda qutular boş, ikinci variantda isə mıxlarla doldurulmuş olmuşdur. Birinci variantda məsələnin həlli zamanı tədqiq olunanların hamısı qutulardan althıq kimi istifadə etmişdir. İkinci variantda isə tədqiq olunanlardan yalnız yarısı qutuları boşaldıb onları althığa çevirməyi başa düşmüşdür.

K.Dunker bunu onunla izah edir ki, ikinci variantda qutular mıxlar üçün tara kimi qavranılır, məhz tədqiq olunan onların bu funksiyasını təsbit edir. Buna görə də mümkün olan digər funksiyalara keçid çətinləşir.

Odur ki, funksional təsbitliyi dəf etmək qabiliyyəti yaradıcı təfəkkürün təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

³ Бах: Дункер К. "О функциональной фиксированности реальных объектов выполняющих роль средств решения/психология мышления. Под. Ред. А.М. Матюшкина. М. 1965. Ст. 199-221

Yuxarıda göstərilən təriflərə öz münasibətimizi ümumiləşdirməzdən əvvəl bəzi mühüm cəhətləri də qeyd etmək lazım gəlir.

Funksional təsbitliyi dəf etmək qabiliyyətinin əhəmiyyətliliyini dərk edərək psixoloqlar bu qabiliyyəti testlərin köməyi ilə ölçməyə cəhd edirlər. Məsələn, tədqiq olunanlardan xahiş edirlər ki, adi əşyaların, "çəkcik", "kərpic", bütün mümkün ola bilən istifadə üsullarını saysınlar. Adamların bir qismi bir sinif hadisələrdən digərinə çox tez keçirlər, göstərilər ki, qoz sıdırmaq üçün, altlıq kimi, küləyin pəncərəni sıdırmaması üçün yük kimi və sair kimi istifadə etmək olar. Onu əzib metal qabları təmizləmək üçün istifadə etmək, çəki daşı yerinə, qrelka yerinə işlətmək olar.

Digərləri isə əvvəlcə çalışırlar ki, baxılan funksiyanın baxılan oblastda bütün təbiiqlərini söyləsinlər, sonra isə artıq digər oblastlarda axtarışa keçsinlər. Belə gözləmək olar ki, yaradıcı təfəkkürün göstəricisi olan adamların hər hansı praktik məsələnin həlli zamanı həqiqi ideyalar söyləmək şansı daha böyükdür.

Bəzi müəlliflər burada ki, vaxtında sözüənə daha çox əhəmiyyət verirlər. Əgər nisbətən uzun müddət cəlbədic, lakin yanlış ideyadan çıxış edilərsə, vaxt əldən veriləcəkdir. Hipotezdən nisbətən erkən imtina edilərsə, həll imkanı artmış olur. Əgər hipotez insanın öz səyi ilə müstəqil olaraq düşünölmüşsə, onu rədd etmək xüsusi ilə çətinidir. Bunun səbəbi aydındır. C.Brunerin ümumi konsepiyasına görə, meydana gələn fərziyyə yeni fərziyyələrin əmələ gəlməsinə mane olur. Bəzi tədqiqatçılar göstərilər ki, əgər insana məsələnin məzmununu söyləyib həlli izah edilərsə, onda çətinliklər yaranmır və onun "duzu"nu başa düşmək asanlaşır. Lakin məsələni həll etmək təklif olunursa və onun həlli düzgün olmasa (çox vaxt məhz belə olur), onda sonrakı aydınlaşdırılan çətinləşir, tədqiq olunan öz yanılmasında təkid edir və ciddi cəhddə öz səhvini müdafiə edir. O özünün yanlış gümanlarının hipnozundan xilas ola bilmir. Görünür, ağıl üçün özünün ətrafında xəyali məhdudlaşdırıcı xətlər cizmaq sonra isə onlarda dolaşib qalmaq xüsusiyyəti xasdır. Belə görünməyən, amma möhkəm olan şlaqbaumdan aşmaq qabiliyyətini bəzi müəlliflər intellektin çevikliy kimi qəbul edirlər (2. Yenə orada, səh. 44). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biz də nisbətən başqa qəbildən olan eksperimentlər qoymaqla, həmin nəticənin doğruluğuna bir daha əmin olmuşuq. Belə ki, həmin üsulu biz şərti olaraq məsələnin "səhv cavabla verilməsi" kimi ifadə etmişik.⁴

Yalnız bir cəhəti qeyd edək ki, ağılın öz ətrafında xəyali məhdudlaşdırıcı xətlər cizmaq xüsusiyyətini yoxlamaq üçün biz zahirən oxşar üsulla həll edilən məsələlər verdik. Birinci məsələnin köməyi ilə təbiri cayızsə, məhdudlaşdırıcı xəyali xətlər cızılmasını şərtləndirdik. Nəticədə, ikinci məsələnin həlli zamanı tədqiq olunanların 80%-dən çoxu bu xəyali məhdudlaşdırıcı xətti aş bilmədi. Biz həll edilmək üçün aşağıdakı məsələləri təklif etmişdik. Təsəvvür edin ki, bir lal təsərrüfat malları mağazasına çəkcik almağa gəlir. O, bunu satıcıya necə başa salır. Tədqiq olunanlar bir əlini yumruq şəkilində yumur və sonra o biri əlini vuran kimi hərəkət etdirirlər.

Yaradıcı təfəkkür anlayışına verilən təriflərlə bağlı fikrimizi ümumiləşdirmək üçün əksər müəlliflərin bu keyfiyyətə əks olan keyfiyyətlərlə əlaqədar irəli sürdökləri mülahizələrə də diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik.

Yaradıcı təfəkkürün Bununla əlaqədar Z.İ.Kalmıkova yazır: yaradıcı qabiliyyətə malik olan adam həlli olunan məsələ tələb edərsə, birbaşa əlaqələrdən əks əlaqələrə, bir əməllər sistemindən digərinə asanlıqla keçir, o adət olunmuş əlaqələrdən imtina edə bilir və s. ətalətli ağıl isə buna əks olan keyfiyyətlərdəndir. Şablona meyllikdə, bir

⁴ Лук А.Н. "Мышление и творчество". М. 1976. Ст. 44

əməllərdən digərinə keçmənin çətinliyində, mənfi möhkəmləndirmə olmasına baxmayaraq, artıq məlum olan əməllərdə, uzun müddətli ləngimədə və s. təzahür edir.⁵

Q.P.Antonova müxtəlif məsələlərin həlli zamanı yaradıcı təfəkkürü tədqiq edərək bu keyfiyyətin davamlı olmasını və eyni yaşlı məktəblilərdə təfəkkürün "çevikliyi göstəricilərinin" cəminə görə olduqca mühüm fərqlərin olduğu qeyd edilir. Kənar qruplar üçün onun tədqiq etdiyi daha çox və daha az inkişaf etmiş məktəblilərdə bu göstərici müvafiq olaraq 12,5 və 89%-ə bərabərdir. Yəni bir göstərici ikincini 6 dəfədən çox aşır.⁶

Q.P.Antonovanın işində bizim tədqiqatla birbaşa əlaqəsi olan bir cəhətə diqqət yetirməyi lazım bilirik. Həmin tədqiqatda yaradıcı təfəkkürün müəyyən edilməsinin əsasında N.A.Meçiskayanın rəhbərliyi altında, A.İ.Kertsen adına Leningrad pedoqoci institutunun psixologiya kafedrasında işlənilib hazırlanmış aşağıdakı göstəricilər qoyulmuşdur:

1. İş üsullarının məqsədəuyğun şəkildə dəyişmələri. Eyni bir məsələdə müxtəlif həll üsullarını tətbiq etmək bacarığı.

2. Biliklərin, vərdislərin və onların sisteminin şəraitin dəyişməsinə uyğun olaraq asanlıqla yenidən qurulması. Bu ümumi göstəricidən həllin birbaşa gedişindən əksinə keçilməklə bağlı daha xüsusi halın ayrılması.

3. Bir məlum iş üsulundan digərinə, həmçinin yaxşı mənimsənilmiş tez və dəqiq keçmək qabiliyyəti.

Burada iş üsullarını dəyişmək bacarığı, fikrin geriye cərəyanı, yaradıcı təfəkkürün keyfiyyəti, həm də təzahür sahəsi kimi verilir ki, fikrimizcə, bu, məqbul hesab edilə bilməz. Lakin biz yaradıcı təfəkkürün göstəricilərini müəyyən edərkən qeyd edilən göstəriciləri də nəzərə almağa çalışmışıq.

Əqli inkişafında ləngimə olan uşaqlar üçün necə ki, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, fikri fəaliyyətin şablonluğu, ətalətliliyi, əməllərin məqsədəuyğun əməl olunmasının çətinliyi xarakterikdir.

Mövzu ilə əlaqədar olaraq Dc.Qilfordun yaradıcı təfəkkürlə bağlı elmi ədəbiyyatda mövcud olan mövqeyinə diqqət yetirməyi də məqsədəuyğun hesab edirik. O hesab edir ki, yaradıcı təfəkkür onda dominatlıq kəsb edən dörd xüsusiyyətlə əlaqədardır. Həmin xüsusiyyətlərdən üçü məhz yaradıcı təfəkkürün müxtəlif aspektlərini əhatə edir:

a) Semantik çeviklik – yəni obyektə yeni nöqteyi-nəzərdən baxmaq, onun yeni təyinatda istifadəsini aşkarlamaq, praktikada funksional tətbiqini genişləndirmək qabiliyyəti.

b) obrazlı adaptiv çeviklik – yəni qavrayış obyektini o şəkildə dəyişmək qabiliyyəti ki, obyektin kənar müşahidədən gizlin qalan yeni tərəflərini görməyə imkan verir.

v) Semantik spontan çeviklik – yəni qeyri-müəyyən situasiyada müxtəlif ideyalar irəli sürmək qabiliyyəti, xüsusən də o situasiyada ki, orada bu ideyalar üçün oriyentri

⁵ Калмыкова З.И. "Продуктивное мышление как основа обучаемости". М. 1981. Ст. 28

⁶ Антонова Г.П. "Различия в мыслительной деятельности школьников при решении задач" – В сб: Типические особенности умственной деятельности младших школьников. М. 1968

yoxdur.⁷

Həç şübhəsiz ki, yaradıcı təfəkkür müxtəlif təzahür sahələrinə malikdir və onun eksperimental tədqiqi zamanı bu cəhət nəzərə alınmalıdır. Xüsusən də, məsələlər seçərkən, təfəkkür çevikliyini məzmun baxımından xarakterizə edərkən, onun göstəricilərini müəyyən edərkən, alınan nəticələr psixoloji cəhətdən mənalandırılarkən bu aspektlər ciddi surətdə hesaba alınmalıdır.

Təfəkkür probleminə bu və ya digər dərəcədə toxunan müəlliflərin işlərinin təhlilindən aydın olur ki, bu fenomenlə bağlı müəlliflərin əksəriyyəti üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar, yaradıcı təfəkkürü xarakterizə edən əlamətlər içərisində daha çox təsbit olunmuş ustanovkadan, şablondan imtina etmək, bir əməllər sistemindən digərinə, bir davranış üsulundan tez, vaxtında başqasına keçmək qabiliyyətinə üstünlük verirlər. Xarici ölkə psixoloqlarının əsərlərində yaradıcılıq qabiliyyətlərinin stimullaşdırılması problemi ilə bağlı bu cəhətə daha böyük diqqət yetirilir. Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yolları və vasitələrini müəyyən etmək baxımından həmin problemə həsr edilmiş işlərə diqqət yetirmək olduqca faydalıdır.

Əvvəla, yaradıcı təfəkkür probleminin tədqiqi məktəb yaşı ilə məhdudlaşmışdır. Bu məhdudiyyət digər yaş qrupları ilə əlaqədar bir sıra məsələləri həll etməyə imkan vermir. Belə hesab edirik ki, yaradıcı təfəkkür nəinki ayrıca bir şəxsdə, həm də müəyyən konkret tarixi şəraitdə, müəyyən yaş mərhələsi dövründə özünün təzahür formaları və səviyyəsinə görə ən aşağı və ən yüksək həddinə malik ola bilər".⁸

İkincisi, şagirdin və tələbənin yaradıcı təfəkkürün səviyyəsi, həm də onların intellektual fəaliyyətinin intensivlik dərəcəsinə görə fərqlənir. Qeyd edilən fərqlərin bəziləri öz əksini artıq onda tapır ki, axırıncının təfəkküründə iki əks tendensiya arasında – qazanılmış biliklərin təsbit olunması, saxlanması və onların eyni vaxt da modifikasiyası, yenidən qurulması arasında mübarizə, xüsusilə, daha aydın təzahür edir.

Bu fərqlərin müəyyən edilməsi isə ali məktəbdə təlimin təşkili baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Üçüncüsü, ali məktəb şəraitinin özünün də yaradıcı təfəkkürün təzahürünə təsiri yox deyildir. Həmin təsirin xüsusiyyətlərini bilmək tələbələrin idrak fəaliyyətini idarə etmək cəhətdən faydalıdır.

Dördüncüsü, verilən təriflərdən və eləcə də bizim tədqiqatlardan aydın olur ki, yaradıcı təfəkkür çox mürəkkəb təbiətə malik olmaqla, çoxtərəfli, çoxaspektli, çoxüzlü bir prosesdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq, biz xüsusi ilə diqqəti ona cəlb edirik ki, tələbələrdə yaradıcı təfəkkür əvvəllər yaranmış və möhkəmlənmiş stereotipləri dəyişməyə və şəraitə müvafiq çıxış yolları, vasitələri tapmağa hazırlıq vəziyyətidir. Çünki, məhz yaradıcı təfəkkür daha çox qeyri-standart şəraitlərdə təzahür edir.

Bir məsələni qeyd etməliyik ki, yaradıcı fəaliyyətin əsasən iki sahəsi – elmi fəaliyyət və bədii yaradıcılıq sahələri nisbətən sistemli öyrənilmişdir.

Elmi yaradıcılıq müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır (C.Adamar, R.Arixeym, M.A.Blox, Q.Y.Buş, B.E.K.Bistriski və b.). Bu araşdırmaların vektorun həmişə yaradıcı təfəkkür problemləri ilə bağlı olub.R.Solso Uollesin yaradıcılıq prosesi

⁷ Бах: Структуры интеллекта. Модель Гилфорда (одаренные дети) М. 1991. Ст. 216-220

⁸ Байрамов А.С. "Динамика развития самостоятельности критичности мышления у детей младшего школьного

haqqında təsvirlərini təhlili edəndə G.Gilfordun divergent təfəkkür nəzəriyyəsinə əsaslanır, yaradıcılıq prosesini yalnız yaradıcı təfəkkür meyarları ilə şərh edir. B.M.Kedrov, D.İ.Mendeleyevin yaradıcılıq laboratoriyasını açıqlayanda dövrü kəşf olunmasının psixoloji kardinatların mahiyyətcə, yaradıcı təfəkkür kökündə açıqlamışdır. Lakin elmi yaradıcılıq prosesini müxtəlif aspektdə araşdıran bənzərsiz tədqiqatlarda elmi yaradıcılıqın təxəyyül konsepsiyası sistemli açıqlanmayıb.

Yaradıcılıq proseslərində, onların öyrənilib-öyrənilməməsindən asılı olmayaraq təxəyyül bənzərsiz rol oynayır. Yaradıcılığın hər bir sahəsinin özünəməxsus təxəyyül konsepsiyası var – XXI əsrin təxəyyül nəzəriyyəsinin əsas paradigmalardan biri belədir.

İncəsənət sahələrindən isə təxəyyülün rolu xüsusilə önəmlidir. Psixologiyada elə bu kökdə elmi təxəyyül anlamı yaranmayıb, bədii təxəyyül anlamı isə formalaşıb. V.Vundt (1914) fantaziyanı incəsənətin əsası hesab edirdi.

İncəsənətin də sahələri müxtəlifdir. Onların bəziləri – təsviri fəaliyyət və səhnə yaradıcılığı sahəsində maraqlı faktlar müəyyən edilsə də, psixoloji kontekstdə sistemli araşdırılmayıb. Bəstəkarın, diricorun və ya müğənninin təxəyyül xüsusiyyətləri isə öyrənilməyib.

Bədii yaradıcılıq sahəsində də önəmli tədqiqatlar var. Bu halda aydın təsəvvür əldə etmək üçün boqar psixoloqu M.Axundovun fundamental monoqrafiyasını xatırlatmaq kifayətdir. Problem müxtəlif psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Hətta XX əsrin böyük psixoloqlarından biri kimi şöhrətlənmiş Z.Freyd bu problemi psixoanalitik axırda öyrənmişdir.

Azərbaycan psixologiyasında hələ vaxtilə bədii yaradıcılıq problemi diplom işi səviyyəsində araşdırılmış və onun bəzi nəticələri nəşr olunmuşdur.

T.A.Mustafayev bu problemin namizədlik dissertasiyası səviyyəsində araşdırmış və ədəbi yaradıcılıq prosesində bədii təfəkkürün xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Bədii yaradıcılığın psixologiyası məsələləri, hər şeydən öncə, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin bənzərsiz «yaradıcılıq laboratoriyasının» xüsusiyyətləri kontekstində sistemli öyrənilməyib. Biz aşağıda bu problemin bəzi məsələlərinə diqqəti cəlb edəcəyik.

Təxəyyül obrazlarının sirli-səhrli qaynaqları var. Bu qaynaqlar sənətkarın həyat yolunda min bir görünməz tellərlə əmələ gəlir, yazıçı öz həyatında onlarla, yüzlərlə insanların taleyini yaşaya-yaşaya bu qaynaqlardan bəhrələnir. Başqa sözlə, bu qaynaqlar sənətkar üçün yaradıcılıq faktoruna çevrilir.

Cəlil Məmmədquluzadə onun kreativ əhəmiyyətini böyük psixoloq məharəti ilə belə açıqlayır: «Biz bir yazıçı millətlik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdən də əvvəl dünyanı yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır. Bizə gör-götür lazımdır, yəni müxtəsər, bizim yazıçılıq karxanasında həmişə xammal lazımdır ki, karxanamız işləsin, bekar qalmasın.»

Xalq yazıçısı S.Rəhimovun Kosa obrazının qaynaqları haqqındakı etirafları da maraqlıdır. O, «Saçlı» romanındakı Kosa surətinin yaradılması haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, bu kosa kənddə hələ uşaqlıq yaşlarından ona tanış idi, «... Sonra bu kosanın birini də Laçında gördüm» və s.

Analiz və sintez önəmli proseslərdir. Onlar bütün idrak proseslərini özünəməxsus yollarla şərtləndirirlər: başlıca olaraq təfəkkür proseslərinin tərkibində öyrəniliblər. Təfəkkür proseslərində analiz – sintezin, ilk növbədə sintez, vasitəsilə analizin rolunun açıqlanması baxımından E.R.Torrasın araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Bədii yaradıcılıq prosesində bu ümumi psixoloji qanunauyğunluqları özlərini necə göstərirlər? Görkəmli sənətkarlar özlərinin yaradıcılıq laboratoriyalarında onları kəşf edərək açıqlamışlar.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, analiz – sintez sadəcə olaraq nə vurma əməliyyatıdır, nə də bölmə. Onlar psixoloji proseslərdir. Bədii yaradıcılıqda obraz elə bu prosesin kökündə müxtəlif üsullarla yaradılır. Aqqlunitatsiya hiperbolizasiya, sxematikləşdirmə – onların tam olmayan siyahı belədir.

Bədii yaradıcılıqda isə ... tipikləşdirmə bənzərsiz təfəkkür sürətləri yaratmağın başlıca üsuludur.

Struktur baxımında tipik obrazlar bədii əsərin infrastrukturunda müəyyən edici əhəmiyyət kəsb edir, sənətkarın nəinki bədii, həm də sosial-psixoloji manifesti məhz bu obrazlarda qaynaqlanır.

Görəsən, tipik obrazlar psixoloji baxımdan necə yaradılır? Ədəbiyyatşünaslıq poetika məsələlərini araşdıranda bu sualları nisbətən açıqlayıb. Ancaq problemin psixoloji tərəfi sistemli araşdırılmayıb. Onun bənzərsiz vəziyyətləri nə ilə bağlıdır? XX əsrin psixologiyası, təəssüf ki, bu suallara cavab verə bilməmişlərdir.

Adamların hamısında təfəkkür eyni şəkildə inkişaf etmir. Təfəkkürün prosesləri, formalır və növləri ayrı-ayrı adamlarda müxtəlif nisbətdə təzahür edir. Bunlarla yanaşı olaraq adamlar ağıl keyfiyyətlərinə görə bir-birilərindən daha çox fərqlənirlər. Buraya ağıl dərinliyi, çevikliyi, müstəqilliyi, tənqidliyi və s. aid etmək olar.

Ağıl dərinliyi cisim və hadisələr arasındakı və onların daxilindəki ən əsas, başlıca əlamətləri tapmaq bacarığından ibarətdir. Dərin ağıl malik olan adam zəruri sualları qoymaqla hadisənin mahiyyətini açə bilər, cisim və hadisələri dərinləndirən və hərtərəfli öyrənir. Bu cür adamlar əsas cəhətləri ikinci dərəcəli cəhətlərdən ayıra bilirlər. Lakin ağıl dayaz olduqda belə adam öyrəndiyi faktlarda ən zəruri, əsas cəhəti aşkara çıxara ölmür, formal zahiri cəhətlərə istinad etdiyinə görə onun yikirlərində dərinlik olmur. (35. səh. 289)

Ağıl çevikliyi də insan üçün zəruri olan müsbət keyfiyyətlərdəndir. Bu keyfiyyət xüsusilə insandan ani bir vaxtda qərar qəbul etmək lazım gəldikdə tələb olunur. Ona görə də həmin keyfiyyətə malik olan adam düşdüyü vəziyyətdən baş çıxarmağı, dərhal qərar qəbul etməyi bacarır. Ağıl çevikliyi və dərinliyi birləşdikdə insanda ağıl itiliyi keyfiyyətinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Maarif, 1989, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365s.
3. Bayramov Ə.S. Məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. B., 1967.
4. Bayramov Ə.S. Məktəblilərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi. B., 1967
5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, Azərənşr, 1981, 190 s.
6. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanca psixoloji fikrin inkişafı, Bakı, Maarif, 1991, 292 s.

7. Bekir Onur. Gelişim psikolojisi, Yetişkinlik, yaşlılıq, ölüm, İmge Ritabeyi Yayınları, Ankara, 1997, 368s.
8. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Muxtəlif psixoloji məsələlərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları. Psixologiya, 2001, № 1-2, s. 3-10.
9. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı, Ozan, 1998, 368 s.
10. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı, ADPU, 2006, 346 s.
11. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. Bakı: ADPU, 2006, 166 s.
12. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı, Nurlan, 2006, 384 s.
13. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoci psixologiyasının əsasları. Bakı, Adiloğlu, 2003, 282 s.
14. Həmzəyev M.Ə. Seyidov S.İ. Psixologiya. Bakı, Nurlan, 2007, 700 s.
15. İsmayılov F. K. Ziqmund Freyd, Bakı, Gənclik, 1994, 120 s.
16. Məmmədov İ.Ə. Məktəbdə psixoloji xidmətin, psixoloji praktikanın elmi-metodiki problemləri və yaradılması təcrübəsi, Bakı, Təhsil, 2002, 260 s.
17. Məmmədov A.U. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, ADPU, 2000, 100 s.
18. Mirzəcanzadə A.X. İxtisasa giriş, Bakı, BDU, 1990, 368 s.
19. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası, Bakı, Maarif, 2002, 386 s.
20. Rital L. Atkinson, Riçard C. Atkinson, R. Hulçard. Psixologiyə giriş. II Sosial Yayınlar, Cəlaləli, İstanbul, 1995, 982 s.
21. Təhmasib C.A. Çığının psixi inkişafında ünsiyyətin rolu. Psixologiya, 1999, , s.78-83.
22. Andreeva Q.M. Psixologiya sotsialnoqo poznanie, M., Aspsset-Press, 1997, 239 s.
23. Antonova Q.P. Individualnie osobennosti mislitelnoy deyatelnosti mladşix şkolnikov v proiesse reşenie zadaç. M., 1996.
24. Bayramov A.S. Dinamika razvitiə samostaətelnoştı i kritičnoştı mişlenie u detey mladşeqo şkolnoqo vozrasta. Avtoferat. Dok. Psix. Nauk.B., 1968, st 128.
25. Braçina E.A. İssledovanie osobennostey reşenie zadaç v individualnoy i sovmetstnoy deətelnoştı: Avtoref. dis. kand. psix, nauk: L., 1984, st 22.
26. Berns R. Razvitie «Ə-konüepüii» i vospitanie, M., 1989, 422 s.
27. Vıqotskiy L.S. Psixologiya iskusstva, Minsk., Sovremennoe slovo, 1998, 480 s.
28. Vaysman R.S. K voprosu ob gffektivnoştı malıx grup //V sb. Teoreticheskie i metodoloçeskie problemı sotsialnoy psixologii. M.,1977.
29. Volokov K.N. Psixologiya o pedoqoçeskix problemax. M., 1981
- Qodfrua. C.. Çto takoe psixologiya. V 2-x tomax. T.1. M., Mir, 1992, 496s .

PİR SULTAN ABDAL VE SİVAS KAYNAKLI CÖNKLERDE BAZI ŞİİRLERİ

PİR SULTAN ABDAL AND SOME OF HIS POEMS IN COLLECTIONS FOUND IN SİVAS

ПІР СУЛТАН АБДАЛ И НЕКОТОРЫЕ ЕГО СТИХОТВОРЕНИЯ В ДЖОНКАХ СИВАСА

Dr. Doğan KAYA *

Özet

Pir Sultan Abdal, Türk halk edebiyatının önemli bir şahsiyetidir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyılda yaşamıştır. Asıl adı Haydar'dır. Hayatı menkabelerle doludur. Sivas'ın Yıldızeli ilçesi Banaz köyünde doğmuştur. Sivas'ta Vali Hızır Paşa tarafından asırılmıştır.

Bu yazıda, Sivas'ta ele geçen cönklerdeki şiirlerinden bazıları ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pir Sultan Abdal, Sivas, Cönk, Şiir, Halk Edebiyatı.

Abstract

Pir Sultan Abdal is a significant figure of Turkish folk literature. Dates of his birth and death are not known for sure. His birthday and the day. He lived in the XVI. Century. His real name is Haydar. His life is full of anecdotes. He was born Banaz villages of Yıldızeli county in Sivas province. Vali Hızır Paşa gave orders to hang him in Sivas.

In this paper, some of his poems found in the conks (collections) of Sivas.

Key Words: Pir Sultan Abdal, Sivas, Conk, Poem, Folk Literature.

Pir Sultan, Türk edebiyatının önemli simalarından olup adından en çok söz edilen şairlerdendir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyılda yaşamıştır. Asıl adı Haydar'dır. Hayatı menkabelerle doludur. Yıldızeli'nin Banaz köyünde doğmuş, çocukluğu bu köyde geçmiştir. On beş yaşına gelince Banaz'dan ayrılıp, Elmalı (Antalya'nın Elmalı ilçesi, Çorum merkez Elmalı Köyü yahut İskilip'e bağlı Elmalı köyü) ve Çorum'daki Bektaşî dergâhlarında eğitim görmüş; daha sonra sipahi olmuş; Osmanlı ordusunda Belgrat Seferi'ne katılmış ve Budin Kalesi'nin fethinde bulunmuştur. Seferden sonra

* Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Sivas/TÜRKİYE

Çorum'a dönüp, tekrar dergâha girmiş; bir süre sonra da vekil olarak Sivas'ta Pîr'in postuna (makamına) oturmuştur. Pir Sultan dergâha kapanıp kalmamış; etrafıyla ilgilenmeye başlamıştır. Dergâh, kısa sürede çevreden gelen sıkıntılı ziyaretçilerle dolup taşmaya başlamıştır. Sivas Valisi Hızır Paşa tarafından bu durum, tehlike olarak değerlendirilmiş ve önce Şeyh Haydar hapse atılmış; sonra da astırılmıştır. Mezarı söylentiye göre bugün Sivas'ta Kepçeli mevkiinde, taş yığını görünümünde imiş. Bu taş yığını, asılması sırasında, Hızır Paşa'nın emriyle atılan taşlardan oluşmuş. Ölmeden önce, 1574'te ölen musahibi Ali Baba'ya şiir söylediğine göre bu tarihten önce asıldığını söyleyebiliriz.

Seyyit Ali (Pir Ali), Pir Muhammed, Pir Gaib Abdal ve Senem adlarında çocukları vardır. Bunların da şair oldukları bilinmektedir. Ancak bunlardan Pir Muhammed'in Tokatlı olan ve XVIII.-XIX. yüzyıllarda yaşayan Abdal Pir Sultan'ın oğlu olduğu ispatlanmıştır.

Pir Sultan hakkında bilhassa Sivas yöresinde pek çok menkabe anlatılmaktadır. Bunlardan en çok anlatılan iki menkabe şudur.

"Hızır Paşa Sivas'la Hafik arasındaki Sofular köyündenmiş. Bu köy eskiden Alevî köyü imiş; sonra ahalisi azmış. Hızır Paşa, köyünden Banaz'a gelmiş, Pir Sultan'ın 'azab'ı, sonra da müridi olarak bir zaman Banaz'da kalmış. Pir Sultan'a demiş ki: 'Pirim, bana himmet ver de bir makama geçeyim, büyük adam olayım'. Pir Sultan da: 'Ulan Hızır, ben dua ederim, sen büyük adam olursun, Paşa, Vezir olursun, gelir beni asarsın.' demiş. Hasılı Pir Sultan'ın himmetiyle, Hızır İstanbul'a gitmiş, orada terakki etmiş, nihayet Paşa olmuş ve Sivas'a vali gelmiş. ilk işi, Pir Sultan'ı Sivas'a huzuruna çağırmak olmuş. Hızır Paşa eski şeyhine hürmette kusur etmemiş; nefis yemekler ikram etmiş. Pir Sultan bunları yememiş. Paşa bunun sebebini sorunca, Pir Sultan: 'Sen zina ettin, haram yedin, yetimlerin ahını aldın, haram para ile yapılmış yemeklerini ben değil, köpeklerim bile yemez'. Paşa hiddet etmiş. Pir Sultan, Sivas'tan, Paşanın konağından Banaz'daki iki köpeğine seslenmiş, köpekler gelmişler; önlere Pir Sultan yemek tepsisini sürmüş, köpekler dokunmamışlar bile... Bu hakarete Paşa çok kızmış, Pir Sultan'ı Sivas'ın Toprakkale'sine hapsedilmiş. Lakin yine ne olsa, eski şeyhine kıymak istememiş, ona haber göndermiş, huzura çağırtmış. 'Eğer içinde Şah'ın adı geçmeyen üç deme söylersen seni affedeceğim' demiş. Pir Sultan 'Peki' demiş, ama söylediği üç deyişin içinde de 'Şah' sözü geçmiş Bunlar; 'Açılın kapılar Şah'a gidelim', 'Kâtip ahvalimi Şah'a böyle yaz' ve 'Ben de bu yayladan Şah'a giderim' ayaklı şiirlerdir. Pir Sultan'ın böyle meydan okuması Hızır Paşa'yı büsbütün gazaba getirmiş; Pir Sultan'ın asılmasını emretmiş. Bir gece Pir Sultan'ı asmaya götürmüşler. O da;

Bize de Banaz'da Pir Sultan derler

Bizi kem kişi de bellemesinler..."

diye başlayan altı haneli bir şiir söylemiş.

Ertesi sabah kahvede ahali toplaşmış, konuşuyorlarmış. Biri demiş ki: 'Bu gece Pir Sultan'ı Hızır paşa astırdı.' Başka biri atılmış: 'İmkânı yok, demiş, çünkü ben bu sabah onu Koçhisar yolunda Seyfebeli'nde gördüm.' Diğer bir adam: 'Senin yanışın var, ben onu Malatya yolunda Kardeşlergediği'nde gördüm.' Bir üçüncüsü: 'Yeni-Han yolunda, Şahnagediği'nde gördüm.' Bir dördüncüsü de: 'Ben Tavraboğazı'nda gördüm.' demiş. Herkes şaşırmış. Darağacının olduğu yere gitmişler, bakmışlar ki, Pir Sultan hırkasını darağacına asmış, kendi kaybolmuş. Darağacından inip yola düzülen Pir Sultan'ın peşine kasas(ases)lar düşmüş, onu yakalamak istemişler. O sırada Pir Sultan Kızılırmak üstündeki köprüünün öte başına geçmiş bulunuyormuş; 'Eğil köprü' demiş, köprü eğilmiş, suya batmış. Asesler köprüünün beri yanında şaşa kalmışlar ve bu kerameti gördükten sonra daha bir yapacakları kalmamış, dönmüşler."

Pir Sultan hakkında anlatılan bir başka menkabe de şöyledir:

“Sivas’ta bir Kara Kadı, bir de Sarı Kadı varmış. Pir Sultan Abdal’ın da iki köpeği varmış. Birinin adını Kara Kadı, ötekini Sarı Kadı koymuş. ‘Gel Kara-Kadı, git Sarı-Kadı’ diye köpekleri çağırır. Bunu bir gün Pir Sultan’ın düşmanları duymuşlar, gidip Kara Kadı’ya, Sarı-Kadı’ya ‘Pir Sultan Abdal, kapısındaki köpekler sizin adınızı koydu.’ demişler. Hemen kadılar Pir Sultan’ı çağırıp muhakemeye başlamışlar. Pir Sultan: ‘Evet, köpeklerime sizin adlarınızı koydum, demiş, lâkin benim köpeklerim haram yemez!’ Kadılar: ‘Nerden biliyorsun?’ diye sormuşlar. Pir Sultan cevap vermiş: ‘İsterseniz tecrübe edelim.’ demiş. Birkaç hoca ve, hacı da gelmişler, köpekleri getirmişler. Hocalar, hacılar; gizlice bir kap haram yemek, bir kap da helâl yemek yapmışlar, her ikisine belli birer işaret koymuşlar. Sarı Kadı ile Kara Kadı oturmuşlar, haram yemekleri yemeğe başlamışlar. Hocalar ve hacılar haram yemeği kadıların yediğini gözleriyle görmüşler. Köpekleri getirmişler. Yine bir kap haram yemek, bir kap da helâl yemek koymuşlar. Köpekler haram yemeği yememiş, helâl yemeği yemeğe başlamışlar. Hocalar, hacılar böylece kadıların haram yediklerini bilmişler, ‘İyi köpek kötü kadıdan efaldır.’ demişler.”

“Pir Sultan kızını çok severmiş, her zaman dizine oturup okşarmış. Çevresinin geleneğine uymayan sözler söylemiş. Şunun bunun aleyhinde atıp tutarmış. Bu yüzden Sivas’ta Hızır Paşa tarafından asılmış ve şimdiki Jandarma Dairesi’nin bulunduğu yere gömülmüş.

Pir Sultan darağacında iken Hak tarafından bir köpek gönderilmiş. O da köpeğin üstüne basıp kendi ipini çözmüş ve yerine köpeği bağlamış. Sabahleyin kalkanlar bir de ne görsün; darda Pir Sultan yerine köpek asılı...

Pir Sultan Şah’a gitmek için İran yolunu tutmuş. Adını değiştirip “Kanberoğlu” koymuş. Çamlıbel’e gelince, İstanbul’dan Sivas’a musahip olarak gelen bir efendi ile karşılaşmış. Musahip kim olduğunu sormuş, o da kendini tanıtmış. Fakat adamcağız inanmamış. Çünkü geçtiği yollarda Pir Sultan’ın asıldığı ve Sivas’ta ateşlerin yanmadığı söyleniyormuş. Musahip: ‘Eğer sen Pir Sultan isen bana bir nefes oku.’ demiş. O da bir nefes okuyup Sivas’ta ateşlerin yanmadığını ve kazan kaynamadığını anlatmış. Arkasından bir nefes daha... Onda da Hızır Paşa’nın köpeğin dübüründen üfürürse ateşleri yanacağını açıklamış.

Bunun üzerine musahip, Sivas’a gidip gördüklerini ve duyduklarını Hızır Paşa’ya anlatmış. Paşa köpeği dardan indirip dübüründen üfürmüştü. Birinci üfleşte köpek dile gelip bağırır: ‘Pir Sultan’, ikinci üfürüşte ‘Can Sultan’ üçüncü üfürüşte ‘Ya Sultan’ demiş, bütün ateşler yanmış.

Pir Sultan doğruca Şahın yanına gitmiş. Ona seyis olmuş. Aradan epeyce zaman geçmiş. Şah’ın Sanem adında çok güzel bir kızı varmış. Kız, Kanberoğlu’na âşık olmuş. Babasına anlatmış. Fakat babası; ‘Kızım, o büyük adamdır, seninle meşgul olmaz.’ diyerek razı olmamış. Lâkin kızını kandıramamış. Neticede evlenmişler. Nice yıllar sonra, Pir Sultan memleketini arzulamış. Meseleyi Şah’a açmış. Önce razı olmamışsa da, sonra ısrarına dayanamayıp izin vermiş. Sanem’le Pir Sultan Sivas’a gelmiş. Çarşıda pazarda yan yana dolaşırlarmış. Herkesin nazar-ı dikkatini celbedecek işler yapmışlar. Vaziyet Hızır Paşa’ya anlatılmış. Paşa onları çağırtmış. Kız Paşa’yı görünce içi gıcıklanmış. Genç ve yakışıklı paşa hoşuna gitmiş. Paşa kıza; ‘Bu adam senin neyin?’ diye sorunca, kız; ‘Benim bir şeyim değil, zorla kaçırdı.’ diye yalan söylemiş. Pir Sultan; ‘Karımdır.’ demişse de kimseyi inandıramamış. Paşa ile kız evlenmişler. Kanberoğlu’nun da Pir Sultan olduğunu anlatmış. Paşa korkmuş. Pir Sultan’ı tutup öldürtmüş ve kanlı öküz postuna sarmış. Ama Paşa, öldüğüne bir türlü inanmamış. ‘Bir defa astık, köpek donuna girdi, şimdi kim bilir ne donuna girer?’ diye günlerce beklemiş. Nihayet yıkayıp gömmek

istemişler. Fakat deri bir türlü açılmamış. ‘Bunu ancak Sanem açabilir, sırrına o vakıftır.’ demişler. Sanem yanına gidip: ‘Açıl, Pir Sultan açıl’ demiş. Deri ‘Şak’ diye ortadan ikiye bölünmüş. Yıkayıp gömmüşler. Üstüne taş, kaya yığmışlar. Bir daha dirilip çıkamamış.”

İbrahim Aslanoğlu bugüne kadar edebiyatımızda birkaç tane Pir Sultan’ın var olduğunu tespit etmiştir. Sözkonusu şairlerin başlıcası şunlardır:

Pir Sultan: Asıl adı Haydar’dır. Şiirlerinde genellikle Pir Sultan’ım Haydar diye tapşırılmıştır. Çorumlu olup Hasan Baba tekkesinde kalmış; sonra Rumeli’de Seyyid Ali Sultan tekkesine bağlanmıştır ve geri dönüp dönmediği bilinmemektedir.

Pir Sultan Abdal: Şiirlerini aruz vezni ile vücuda getirmiştir. Medrese eğitimi görmüştür ve dili ağdalıdır.

Pir Sultan Abdal: Asıl adı Halil İbrahim olup Divriği yöresindendir. Soyu, söylentiye göre İmam Zeynel-Abidin’in soyundan olan ve ağu (zehir) içip ölmediği için Ağuiçen lakabıyla anılan Kara-Donlu Can Baba kolundandır. Şiirleri, daha ziyade kişi ve olaylarla ilgilidir.

Abdal Pir Sultan: XVIII.-XIX. yüzyılda yaşamıştır. Tokat’ın Artova ilçesinin Daduk köyündendir.

Ölümünden sonra halkın beyninde derin izler bırakan Pir Sultan’ın isminin, onu üstat kabul eden başka şairlerce kullanılması elbetteki normal bir hadisedir. Bu Yunus’ta, Karacaoğlu’nda ve Kul Himmet’te de böyle olmuştur. Ancak aynı kültür ve konuyu işleyen bu şairlerin şiirlerini sadece mahlaslarına bakarak ayırmak ne derecede sağlıklı olur bilinmez! Bu bakımdan biz aşağıda Pir Sultan yahut Pir Sultan Abdal mahlaslı şiirleri bir arada gösterdik. Pir Sultan tabiat, hasret, dert gibi konularda şiirler ortaya koymuşsa da daha ziyade Alevî inancını dile getiren deyişler söylemiştir. Şöhretini de bu şiirlere borçludur. Yedi büyük Alevî şairinden (*Fuzulî, Nesimî, Şah Hatayî, Viranî, Kul Himmet, Pir Sultan, Yeminî*) birisidir. Edebiyatımızda diğer şairler üzerinde etkisi olan şairlerin başında gelir. Şiirlerini sazı eşliğinde söylemiştir. Pervasız ve yapmacıksız bir üslubu vardır.

KAYNAKÇA

Fuat Köprülü, “Bir Kızılbaş Şairi: Pir Sultan Abdal”, *Hayat*, C. 3, S. 64. İstanbul, 1928. / S. Nüzhet [Ergun], *XVII. Asır Saz Şairlerinden Pîr Sultan Abdal*, İstanbul, 1929, 72 s. / Pertev Naili Boratav-Abdülbaki Gölpınarlı, *Pir Sultan Abdal*, Ankara, 1943, 196 s. / Abdülbaki Gölpınarlı, *Pir Sultan Abdal- Hayatı, Sanatı*, Eserleri, İstanbul, 1953, 128 s. / Ali Balım, *Pir Sultan Abdal, Hayatı ve Şiirleri*, Ankara, 1957, 169 s. / Pir sultan Abdal-Hayatı ve Şiirleri, *İstanbul Maarif Kitaphanesi ve Matbaası*, 1959, 208 s. / Cevdat Kudret, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1965, 94 s. / Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal-Bütün Şiirleri*, İstanbul, 1971, LXXIV+451 s. / Sabahattin Eyüboğlu, *Pir sultan Abdal*, İstanbul, 1977, 208 s. / İbrahim Aslanoğlu, *Pîr Sultan Abdallar*, İstanbul, 1984. / Saim Savaş, “Pîr Sultan’ın Kimliğine Dâir Yeni Bir Belge”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 9-13 Eylül 2002. (Yayımlanmamış Bildiri). / Ali Haydar Avcı, *Bize de Banaz’da Pir Sultan Derler*, İstanbul, 2004, 334 s. / Doğan Kaya Arşivindeki özel cönkler.

Aşağıya kaydettiğim şiirler, arşivimdeki cönklerde yer almaktadır. Bunların bir kısmı az bilinen yahut bilinmeyen şiirlerdir.

Aşkına

Çıktım kırklar yaylasına
Çağırdım üçler aşkına
Yüzümü yerlere sürdüm
Yediler kırklar aşkına

Gelsin Muhammet gelsin
Müminlerin elin alsın
Canım Şah'a kurban olsun
Bizi Yaradan aşkına

Bu dünya kurulu faktır
Bilenlere sözüm yoktur
Allah bir Muhammed Hak'tır
“Hû” dedik pirler aşkına

Gelin faktan geçelim
Akı karayı seçelim
Ab-ı kevserden içelim
On iki İmam aşkına

Pir Sultan'ım der varalım
Gülistanda gül derelim
Koşa koşa can verelim
Muhammed Ali aşkına

Hacet Dile

Gönül ne yatarsın gaflet içinde
Doğdu seher vakti kalk hacet dile
Özümü zulmetten kurtaram dersin
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Aşka düştüm andan benzim sarısı
Hakk'ı sevmez ham sofunun birisi
Uyanır seherde balın arısı
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Evliyalar enbiyalar yüğrüşür
Rabb'im kullarını yeler seğrişür
Meleklerin Allah Allah çağırışır
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Evliyalar enbiyalar varisi
Hakk'a niyaz eden gece yarısı
Tan yüzüye öter arşın horozu
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Herkes özün ikilikten ayırsın
Kadir Mevlâ'm hepimizi kayırsın
Cümle uyumazken sen ne uyursun
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Evliyalar kalkmış hacet diliyor
Mümin kullar bu dergâha geliyor
Herkes bunda muradını alıyor
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Pir Sultan'ım seni seven ağlasın
Münkirin kalbini İblis bağlasın
Mümin kulun dergâhında eğlesin
Doğdu seher vakti kalk hacet dile

Değme Gönüle

Erenler önünde bu ne davadır
Benden sana emanet değme gönüle
Müminin gönülü Hakk'ın evidir
Benden sana emanet değme gönüle

Hak ile hak olup oturamazsın
Bir gönülü ele getiremezsin
Gönül bir sırçadır bitiremezsin
Benden sana emanet değme gönüle

Yolca gitmeyip de yoldan azarsın
Hakk'ın yaptığını niçin bozarsın
Kendin düşmek için kuyu kazarsın
Benden sana emanet değme gönüle

Bu dünyanın sonu ah u hiç imiş
Akşam konanlara sabah göç imiş
Hakk'ın nazarında büyük suç imiş
Benden sana emanet değme gönüle

Kulluk eden kullar olurlar azat
Elin eriştiği yere dek uzat
Pir Sultan Abdal'ım nefsinin gözet
Benden sana emanet değme gönüle

Olmalı

Bir yiğidin eli düşse darlığa
Ya onun halinden bilen olmalı
Sonra eli erişirse varlığa
Ulu eylediğin kimse bilmeli

Eğer zengin isen “Gel beri” derler
Kan eylesen senin terkini yurlar
Fukara gelince “Kapıya” derler
Fukaranın halin bilen olmalı

Fukara özünü teslim eylese
Girse hakikatin gölün boylasa
Kitaba yarar bir cevap söylese
Şimdiki dedeler elin almalı

Pir Sultan Abdal’ım bu nasıl haldir
Yiğidi meydana getiren maldır
Fukaranın yüzü bir soğuk göldür
Su bulup da ona gelen olmalı

Gel Beri

Açıldı cennet kapısı
La’l ü gevherden yapısı
Kıldan incedir köprüsü
Geçer isen gel beri
 Geçemezsen dön geri
 Gel beri ey can gel beri
 Geçemezsen dön beri

Bunda kurduk ayn-ı cemi
Daim çektik aşk-ı gamı
Dost elinden gelen demi
İçebilirsen gel beri
 İçemezsen dön geri
 Gel beri ey can gel beri
 İçemezsen dön beri

Has bahçenin bir gülüyüz
Ayn-i Cem bülbülüyüz
Kırk kapının kilidiyiz
Açabilirsen gel geri
 Açamazsan dön geri
 Gel beri ey can gel beri
 Açamazsan dön beri

Bilirim haslar hasını
Gönlünden kaldır yasını
Ol cömertlik lokmasını
Saçabilirsen gel beri
 Saçamazsan dön geri
 Gel beri ey can gel beri
 Saçamazsan dön beri

Pir Sultan’ım eydür heman
Dağları bürüdü duman
İşte İncil işte Kur’an
Seçebilirsən dön beri
Seçemezsen dön geri
Gel beri ey can gel beri
Seçemezsen dön beri

Senin için

Nedir benim ara yerde çektiğim
Günde yüz taş değer dost senin için
Kalktı havalandı gönlümün kuşu
Çevrinip konduğum dost senin için

Gönlüm endişede gözüm yollarda
Gâhi kırıncı gâhi boran illerde
Diyar-ı gurbette gurbet ellerde
Eğlenip kaldığım dost senin için

Artırdın efkârı düşürdün zâra
Zülfün ziya vermiş her bir diyara
Baştan aştı dalgam değer kenara
Ummana daldığım dost senin için

Yoktan var eyledi bizi ol Gani
Fehm et sevdiğini özünü tanı
Derdinden divane ettin sen ettin beni
Sarıp solduğum dost senin için

Pir Sultan Abdal’ım tur eder aynım
Türabın yönüne eğdirir yönüm
Verseler dünyayı şad olmaz gönlüm
Şad olup güldüğüm dost senin için

Hüseyin

Gönlümün sultanı müminin şahı
Gaib âleminin şems ile mahı
Şah Hüseyin’im deyü ederler ahı
Ehl-i mateme şafidir Hüseyin

Dedendir Muhammet atandır Ali
Anandır Fatıma cihanın gülü
Cümle evliyalar dediler “Beli”
Evliyalar piri Hasan Hüseyin

Pir Sultan’ım tuttum elin eteğin
Düşmanına düşmanız biz hanedanın
Çeşm-i envarıdır ol Murtaza’nın
Ehl-i beyt hünkârı Hasan Hüseyin

Eylediler

Muhammed Ali’nin güzel yolları
Şimdi yollarımız zor eylediler
Azgın yaralar cerrah çoğaldı
Herkes bildiğini bol eylediler

Kesilmedik karaçalı töredi
İblis’e kul olanlar Hak’dan ıradı
Yoloğlu kalmadı fitne töredi
Gerçek akıllıyı del’eylediler

“Gonca güller gibi açılım” derdim
“Yetmiş iki dilden seçilem” derdim
“Şunda üç beş sene geçinem” derdim
Ahiri dünyayı çöl eylediler

Pir Sultan Abdal’ım bu bir nur idi
Akılları ermez gizli sır idi
Bizim bildiğimiz Ali bir idi
Şimdi her yerde bir Al’eylediler

Bana Yeter

Kâmile varmadan kâmil olunmaz
Her mürşit olanda kemal bulunmaz
Nefsini bilmeden Halık bilinmez
Okudum cim ise dal bana yeter

Yeter bana ol pirimin kemâli
Celali içinde vardır cemali
N’eylerim ben malı n’eylerim hali
Mürşidimden olan hal bana yeter

Pir Sultan’ım damenin tuttun erin
Hakk’ın rızasıdır rızası pirin
Mürşidin gönlünde var ise yerin
Beytullah değil mi ol bana yeter

Deyü Deyü

Yüzüm süre süre geldim dergâha
Efendim halımdan bil deyü deyü
Can olan dayanmaz böyle cefaya
Ne ki çevrineyim yar deyü deyü

O kimdir ki serin verir meydana
Gurab dağda gezer bülbül gülşanda
Her ne ister isen tek mil bu canda
Sunalar çağrışır göl deyü deyü

Yârin muhabbeti girdi zihnime
Âlem bir yan olsa gelmez aynıma
Zülüflerin kement oldu boynuma
Çektiler urganım dâr deyü deyü

Meydandan sürerler kuru ladini
Yürütmezler yedilüben yedeni
Asil Hakk'ı sever cahil lâ-dini
Yine sen çağırın gel deyü deyü

Pir Sultan Abdal'ım Hakk'a varanlar
Hakk'ın dergâhına yüzün sürenler
Evvel ikrar verip sonra dönenler
Gider Cehennem'e nar deyü deyü

Dil Neme Yetmez

Bülbül olsam gül alında şakırım
Özbağında biten gül neme yetmez
Süleyman'ım kuş dilinden okurum
Bana talim olan dil neme yetmez

Aşk kitabın ele aldım yazarım
Daim Hakk'a doğru meylim pazarım
Neme gerek dağı taşı gezerim
Karşıda görünen yol neme yetmez

Derviş oldum pir eteğin tutarım
Hak'a doğru çekilmiştir katarım
Baykuş gibi garip garip öterim
Issız viraneler çöl neme yetmez

Dünyanın ötesi neden malumdur
Bu ilmin sırrına eren âlimdir
Az yaşa çok yaşa sonu ölümdür
Bana hırka ile çul neme yetmez

Pir Sultan'ım sırrın kimseler bilmez
Tevekkül malını erteye komaz
Kişi kısmetinden artığın yemez
Bana kısmet olan mal neme yetmez

İLKÖĞRETİM SINIFLARINDA BİLİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN ÖĞRETİLMESİ TEMEL İSTİKAMETLERDEN BİRİDİR

İBTİDİİ SINIFLƏRDƏ İNFORMASİYA TEKNOLOGİYALARININ TƏLİMİ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRDƏN BİRİ KİMİ

INFORMATION TECHNOLOGY AS ONE OF THE MAIN DIRECTIONS OF TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОДНО ИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ПРЕПОДАВАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Hamzehbeigi Kohneshahri Taiebeh REZA*

Özet

Eğitim sistemlerin çoğu; başarı sağlamak için öğrencileri iyi bir vatandaş olarak hayata hazırlanmayı, onların bilgi ve becerilerinin yükseltilmesini hedefler. Oysaki devlet günümüz eğitim sistemlerini, eğitim ile ilgili tüm araç ve gereçleri, eğitimin bilgi düzeyinin yükseltilmesi amacının değiştirilmesi ve çağdaş dünyada yaşayabilecek temel becerilerin öğrenilmesi üzerindeki dikkatleri artırması gerekir.

Temel öğrenmenin hedefi, ilköğretim sınıflarından başlayarak bütün sınıflarda, bilgiyle ve iletişim teknolojileriyle becerilerin verilmesini sağlamaktır. Çünkü, öğrencilerin modern toplumda yaşamak için yeni teknolojileri etkin bir şekilde kullanmaya ihtiyaçları bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: bilgi ve iletişim teknolojisi, eğitim-öğretim, ortak beceri ve yetenek, yetkinlik ve temel program, bilgi okuryazarlığı

Abstract

Most of educational systems considers their succedings succinct in the increasing of students ' knowledge instead of preparing them as a citizen for a favorite life. But in the present world, the approaches of educational systems, curriculum and aims of educational

* Organization for educational planning and research /IRAN

systems should be on the basis of learning common skills and competences for living in the present world, instead of emphasizing on learning and presenting knowledge.

One of the basic common competences in primary stage of education is learning ICT's skills. Since for living in today's world, the students need to use new technologies optimally.

Key Words: information and communication technology, teaching- learning, common skills and competencies, competence - based curriculum, information literacy

Təlim sistemlərinin müvəffəqiyyətinin səmərəliliyini anlamağın yollarından biri də bu sistemdə təhsil alanların xüsusiyyətlərinin cəmiyyətin müxtəlif peşə, ailə və ictimai dairələrdəki ehtiyacları ilə tənasübünün araşdırılmasıdır. Çünki təlim sistemlərinin davamlı olaraq özlərinə məxsus müvəffəqiyyət və effektivliklərini araşdırması və dəyərləndirməsi və bu aspektdən öz fəaliyyətlərini tənqid və təhlil etmələri üçün bu təlim sisteminin yaratdıqları cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun qurulması vacibdir.

Lakin gerçəklik bundan ibarətdir ki, təlim sistemlərinin əksəriyyəti öz müvəffəqiyyətlərini geniş əhatəli informasiya və biliklərin artırmaq və bu yolla onları bir vətəndaş kimi daha yaxşı həyat üçün hazırlaya bilməkdə görməkdir.

Təlim sistemlərinin oriyentasiyasını necə dəyişdirmək olar? Elmi mövzulardakı informasiyanın mövcud həcmnin artması fikrinə uyğun olaraq deyə bilərik ki, hər an nəzərə almaqla yenə də öyrəncilərə bilik anlayışlarını birbaşa anlatmaq və ya öz baxışlarımızı dəyişdirməliyik.

Baxışları dəyişdirmək üçün nə etmək lazımdır?

Belə görünür ki, öncə təlim sistemi yaradıcıları və siyasətçiləri təlim sisteminin makro oriyentasiyasını yenidən gözdən keçirməli və bunun əsasında yüksək məramlı təlim-tərbiyə sənədlərinə, o cümlədən milli təlim sənədlərinə, milli tədris proqramlarına, Ali təlim-tərbiyə Şurasının təsbit edilmiş məqsədlərinə və s. uyğunlaşdırılmalıdırlar və bunları yenidən nəzərdən keçirməlidirlər. Təlim sisteminin məqsədlər oriyentasiyası biliklər vermək üzərində təkid etmək əvəzinə, hazırkı yüzillikdə yaşamaq üçün lazım olan əsaslı bacarıqları öyrənməyə diqqəti yönəltməli, buna əsasən təhsil dövrlərində tədris proqramları və dərs kitabları yeni baxışa uyğun olaraq hazırlanmalıdır.

Hazırda təhsil mərhələlərinin məqsədləri dini, əxlaqi, sosial, elmi-təlimi, mədəni-incəsənət, biologiya, siyasət və iqtisadiyyat predmetləri laraq hazırlanmış və elan edilmişdir. Buna uyğun olaraq hər dərs proqramı predmetlərin məqsədlərinin müəyyən hissəsini əhatə edir. Bu da həmin xüsusi sahədə məktəblilərin məlumatının artmasına səbəb olmaqla, onları ümumi və kamil bir insan kimi deyil, birtərəfli bir insan kimi yetişdirir. Başqa sözlə desək, bu, təhsil sisteminin təsirliliyinin azalmasına səbəb olur.

Lakin bu məsələ, yəni xüsusilə ibtdai siniflərdə ayrıca və müstəqil olaraq təhsilin məqsədlərindən bəhs etmək əsas problemdir. Çünki ibtidai siniflər təhsilin əsas dövrüdür. Bu baxımdan da bu dövrdə uşaqlara əsas, köklü və müştərək məharətlər öyrədilməlidir, xüsusi mövzular deyil.

Hazırda təhsil dövrləri məqsədlərindən bəzilərinin tədris proqramları layihələri üzrə ixtisaslaşması, başqa sözlə desək, dərs mövzularının əqidə, əxlaqi, ictimai və s. məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün geniş əhatəli informasiyanın artırılması həmin sahədə məhdudlaşmış və bu da onların təsir dairəsinin daralması üçün şərait yaranmasına səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən ibtidai təhsil dövrü uşağın tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan da yeni baxışlara diqqət verilməsi bu dövr üçün olduqca zəruridir. Bunu üçün yaxşı olar ki, əsas və müştərək öyrənmə məharət və səlahiyyətləri ibtidai siniflərin əsas işlərindən olsun. Lakin təhsilin daha yüksək mərhələlərində tədris mövzuları müstəqil olaraq proqramlarda xüsusi yer ala bilər. Bu da bir tədris proqramına, bir mövzuya diqqət etmək əvəzinə bütün tədris proqramlarının təlim möhtəviyyatında özünü "müştərək səlahiyyətlər və öyrənmələr mehvəri kimi formalaşdırır. Bu yolla da məktəblilər dövrünün dərslərini keçdikdən və təhsilin əsaslarını öyrəndikdən sonra müxtəlif və çeşidli mövzular haqqında geniş və ətraflı məlumat almaq yerinə öz fərdi və ictimai həyatlarında daha yaxşı rol oynaya bilmək üçün əsas məharətlərin məcmusunu əldə etmiş olurlar. Bu müştərək səlahiyyət öyrənmələr aşağıdakılardan ibarətdir:

Məsələ həll etmək, fərdi təfəkkür, sisteməlik təfəkkür, axtarıcılıq, təhlil, mövcud sənədlər əsasında fikir söyləmək, qərara alma, özünütənqid, davamlı öyrənmə, özünü idarəetmə, başqaları ilə işləmək bacarığı, əlaqələr yaratmaq bacarığı, rəhbərlik bacarığı, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı.

Onun mövcud həyatdakı əhəmiyyəti və mövqeyini nəzərə almaqla, onlar hətta müxtəlif təhsil dövrlərinin, xüsusilə də ibtidai təhsil dövrlərinin əsas aparıcısı kimi nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, məsələn, müəllim təbiətşünaslıq dərslərində şagirdə müxtəlif bitkilər haqqında məlumat vermək yerinə öyrənmə vahidini elə bir şəkildə planlaşdırır ki, şagird müəyyən bir vəziyyətdə məsələnin həllini tapır və araşdırma aparır, lazımlı informasiyanı onu əhatə edən ətraf mühitdən toplayaraq, sistemləşdirdikdən sonra bu informasiyanı təhlil edərək öyrənir, mövcud sübutlar əsasında mühakimə yürüdür və qərarlar alır və əldə etdikləri haqqında məlumat hazırlayıb bitkiləri tanımaq məqsədilə dərslərdə şagirdlərə danışır. Bu növ öyrətmədə təbiətşünaslıq mövzusu təlimin subyektivi olub, müştərək səlahiyyətlər, o cümlədən, məsələnin həlli, axtarış, təhlil, sübutlar əsasında mühakimə yürütmə, qərarlar alma, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə məharətləri informasiya texnologiyası prosesi və öyrənmə vahidi proqramının rabitə mehvəridir. Məktəblilər ilkin və müştərək texnologiya bacarıqları əldə etməklə yanaşı, proqramın qarşıya qoyduğu bilik məqsədlərinə də nail olurlar.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bacarıqlar əldə etməyin əsas səlahiyyətlərindən biri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarıdır. Lakin bu texnologiyaların əldə edilməsi niyə mühümdür?

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə informasiya insani-sosial fəaliyyətlərin əsas hərəkətverici qüvvə kimi, nəzərdə tutur və onun son məhsulu "informasiya toplumu"¹ adlı toplum yaradır. Müasir dövrdə həyatın müxtəlif sahələri informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təsiri altına düşür və bu məsələ həyatın bütün istiqamətlərində, xüsusilə də təlimdə, sürətli dəyişikliklər baş verməsinə səbəb olur, başqa sözlə desək, günümüzdə informasiya cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisində aparıcı rol oynayır və mövcud şəraitdə yeni biliklərə yiyələnmək və onu idarə etmək əksər toplumların tərəqqisi və inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Bu baxımdan da müasir dünyada yaşamaq üçün elmə, tədqiqata və yeniliyə əsaslanan təlim-tərbiyəyə ehtiyac vardır. Yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi bu sahədə bizə yardım edir. Həmçinin informasiya toplumunun yaranması və meydana çıxması bizim təlim sahəsindəki bir çox imkanlarımızı

əsaslı suallarla üz-üzə qoymuşdur. Çünki informasiya texnologiyası bu imkanları sistemlərinin ixtiyarına verməklə fərdi və ictimai inkişaf məqsədilə biliyin birbaşa

¹ Information Society

öyrənciyə ötürülməsindən ibarət olan ənənəvi öyrənmə-öyrətmə prosesini informasiyanın biliyə çevrilməsi və ondan yararlanmaq bacarığına çevirir.

Digər tərəfdən, gələcəklə üzləşə bilmək üçün lazım olan bilik öyrənmə ənənəvi məktəblərdəki bilik öyrənməsindən daha yüksək olub, İCT-dən istifadə etməklə sinifdə xüsusi təlim qabiliyyətli mühit yaradılır ki, şübhəsiz, yalnız məktəblilərin gizlin imkanlarına təsir göstərməklə qalмайıb, eyni zamanda onu cəmiyyətdə daha yaxşı yaşamaq üçün hazırlayır.

Məktəblər üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının elektron poçt, internet, dünya şəbəkələri, vidiokonfranslar, müxtəlif kommunikasiya imkanları kimi yeni istifadə növləri işlənilib hazırlanmışdır. Məktəblilərin internetdən istifadə etmək imkanı olduğu siniflərdə məktəb mühiti və məktəb mədəniyyəti xaricində əlaqələr yarada bilmək ətraf mühit və mədəniyyəti daha dərinəndən dərk etmək imkanı verir. Bir şəhərdə, vilayətdə və ölkədəki məktəblilər öz təcrübələrini elektron poçtu və ya vidiokonfranslar vasitəsilə başqa şəhər, vilayət və ölkədəki məktəblilərlə bölüşdürə bilər.

Başqa sözlə desək, İCT məktəb və məktəb xaricindəki, ev və uzaq yerlərdəki öyrənmə arasında körpüdür və ömürlük öyrənmənin əsasını qoyur. Son dəyişikliklərə uyğun olaraq, dərslər proqramlarının oriyentasiyası nəticə və bacarıqlara əsaslanan dərslər proqramlarının hazırlanmasına yönəlmişdir.

İlk baxışda demək olar ki, ənənəvi təlim üsulları yeni informasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim üsulları ilə aşağıdakı istiqamətlərdə əsas fərqlərə malikdir:

- təlim prosesi: ənənəvi prosesdə bir üsul və təlim möhtəviyyəti hamı üçün mövcuddur, lakin informasiya texnologiyalarına əsaslanan üsullar və təlim möhtəviyyəti hər bir təlim və hər bir öyrənci üçün fərqli ola bilər. Başqa sözlə desək, öyrəncilərin istedad və imkanları nəzərə alınmaqla tədris üsulları və metodları seçilə və istifadə edilə bilər;

- təlimin zamanı: ənənəvi təlimdə bir təlim mövzusu bəlli bir zaman kəsiyində öyrədilirdi. Lakin informasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim prosesində təlimin zaman kəsikləri təlim alan tərəfindən müəyyən edilir;

- təlimin yeri: ənənəvi təlimdə bütün məktəblilər üçün müəyyən xüsusi bit məkan vardır. Lakin informasiya texnologiyalarına əsaslanan təlimdə təlim alan üçün təlim mövzularının əlçatan olduğu hər yer təlim məkanı sayılır;

- təlimə kömək edən mənbələr və materialların fərqi: ənənəvi hallarda məktəblilərin təlimə kömək edən mənbələr və materialları əlçatanlığı məhduddur. Lakin elektron təhsil sistemlərindən istifadə etməklə məktəblilər üçün dünyadakı müxtəlif mənbələrdən toplanmış informasiya və bilik kompleksi əlçatan olur;

- yeni biliklərin əlçatanlığı baxımından fərqlər: ənənəvi metodlarda məktəbli yeni biliklər haqqında məlumat almaq üçün yeni kitabların çap olunmasını gözləməlidir. Lakin elektron təhsil sistemində yeni informasiya günlük olaraq verilir və eyni zamanda yeni informasiyanı necə əldə etmək də öyrədilir;

- digər hallar: yeni təlimlərin özünəməxsus yer tutduğu bir çox digər hallarda, bilik yaradılmasına səbəb olan mövzular haqqında fikir mübadiləsi üçün söhbət və dialoq otaqlarına gəlmək, istənilən zamanda təhsil bölməsinin müdürü ilə əlaqə qura bilmək imkanı kimi. Eyni zamanda işi olması və ya məlumatı olması səbəbilə və ya hər hansı digər səbəb üzündən dərslər otaqlarına gələ bilməyənlər asanlıqla və heç bir problemlə qarşılaşmadan bu metoddan istifadə edə bilərlər.

İCT-dən təhsil sistemində istifadə edilməsinin üstünlüklərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

1 – təlimin fərdiləşdirilməsi: müəllimlər məktəblilərin öyrəmə səpkilərini bilməklə təlim prosesini məktəblilərin şəxsi istedadları, bacarıqları və maraqları və fərdi xüsusiyyətlərinə əsasən idarə edə bilirlər;

2 – tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; yeni təlim metodlarından istifadə edilməklə və texnologiyalardan bəhrələnməklə, daha səmərəli ötürmələr və fərdi və qrup halında öyrənmə üçün daha çox imkanların yaradılması vasitəsilə təlimin keyfiyyətini yüksəltmək olar;

3 – öyrənmədə stimulların artması: texnologiyanın imkanlarından istifadə etməklə məktəblilərdə stimullar yaradılmasını gücləndirmək olar. Səs, təsvir, mətn, qrafika və animasiya və s. ibarət olan multi media (bir neçə informasiya vasitəsi) qabiliyyətlərindən istifadə edilməsi imkanı məktəblilərdə rəğbət hissinin yaranmasına olduqca böyük təsir göstərməklə sinif mühitini yorucu olmaqdan çıxarır;

4 – təlimin həmişəlik əlçatanlığı: bunun üçün xüsusi zaman və məkana olması zəruriyyəti yoxdur və məktəbli informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitələrinə əlçatanlığı nəticəsində müxtəlif zamanlarda və müxtəlif məkanlarda təlim ala bilirlər;

5 – geniş bir səviyyədə əlaqə qura bilmək imkanı: elektron poçtu vasitəsilə müxtəlif məkanlarda olan fərdlərlə əlaqə yaratmaqla, təsviri fikir mübadiləsi və konfranslar həyata keçirmək və başqalarının düşüncə və biliklərindən xəbərdar olmaq imkanı yaranır.

İCT və məktəblilər

Təcrübə göstərir ki, İCT məktəbliləri öyrənməyə həvəsləndirmək və anlaşıma qura bilməsində mühüm rol oynayır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının elektron poçtu, internet, dünya şəbəkələri, vidiokonfranslar kimi yeni istifadə sahələri məktəblər üçün müxtəlif əlaqə imkanları yaradır. Məktəblilərin internetdən istifadə etmək imkanı olduğu siniflərdə onlar məktəbdənkənar mühitlərlə əlaqə yaratmaqla, ətraf aləmdən və öz mədəniyyətindən daha çox şeylər dərk edə bilər. Bir şəhər, bir vilayət və bir ölkədə məktəblilər öz təcrübələrini elektron poçtu və ya vidiokonfranslar vasitəsilə digər şəhərlərin, vilayətlərin və ölkələrin məktəbliləri ilə bölüşə bilirlər.

Məktəblilər İCT ilə işləyərkən əksər hallarda qruplar halında bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. Qrupla iş təcrübəsi fərdi-ictimai məharətlərin inkişafına və genişlənməsinə faydalı təsir göstərir. Qrup halında fəaliyyətlərdə hamının fəal bir şəkildə tapşırıq yerinə yetirməsi və fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, hər bir məktəblinin də özünəməxsus rolu vardır. İCT məktəblilər arasında əlaqə yaratmaq üçün münasib bir vasitədir.

Məktəblilər mövcud problemlərlə qarşılaşarkən özlərinə olan güvənlərini artırır və özlərində qüdrət hiss edirlər.

İCT məktəbliləri müştərək kollektiv işə məşğul etməklə, bir dərs otağını geniş əhatə dairəsinə malik bir mühitə çevirir. İCT-nin tutumu və imkanları elə bir şəkildədir ki, bacarıqlarından asılı olmayaraq, hər bir məktəbli ondan istifadə edə bilər.

İCT məktəblilər üçün vasitələrdən ibarət bir kompleks hazırlayır və məktəblilər ona texniki cəhətdən yiyələndikdən sonra tapşırıqları və təhsil fəaliyyətlərini daha maraqla və zövqverici bir şəkildə yerinə yetirirlər.

İCT və müəllimlər

İCT-nin müəllimlər üçün ortaya çıxardığı problemlərdən biri onların roluna öyrənmə prosesini asanlaşdıran, sinif otaqlarında təlim fəaliyyətlərinə rəhbərlik edən və s. kimi tərif verməsidir. Bu halda müəllim bir rəhbər, yol göstərən, kömək edən, həmkar və dəyərləndirəndir ki, onun ənənəvi mütəxəssis rolunu dərs proqramlarını idarə edən rolu ilə

uyğunlaşdırır. Beləliklə, müəllimlər vaxtlarının çoxunu ayrı-ayrı fərdləri və ya qrupları himayə etməyə sərf edəcək və daha az sinifdə dərs verəcəklər.

Buna əsasən də təlim prosesində yaranmış dəyişikliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- məktəblilərlə əlaqə növünün dəyişməsi;
- müəllimin rolunun təlimi asanlaşdıran və öyrənməni idarə edən və ona rəhbərlik edən olaraq dəyişməsi;
- təhsil möhtəviyyatının və imkanlarının dəyişməsi;
- nəzarətin mərkəz və təmərküzləşməsinin müəllimdən öyrənciyə keçməsi.

Bu dəyişikliklər gözəçarpaq olub, diqqəti cəlb edir. Lakin onun qarşısında olduqca ciddi maneələr mövcuddur. Texniki problemlər və lazım olan təchizatların azlığından başqa, belə nəzərə çarpır ki, əsas problem təhris metodlarındakı əsas dəyişikliklərdən ibarətdir.

Məktəblərdə və sinif otaqlarında texnologiyanın uyğunlaşdırılmasının ən böyük problemi insan qüvvəsinə aiddir, texnologiyaya geyil. Müəllimlərin öyrənmədən məqsədi kompüterdən istifadə edilməsi metodu ilə bağlı deyil, bəlkə onların tədris prosesində bu vasitələrdən necə istifadə etməyi öyrənməsi ilə bağlıdır. Bəzi hallarda müəllimlər bir sıra maneələrlə qarşılaşırlar ki, bunları aşağıdakı şəkildə bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

- CT-dən istifadə edilməsi ilə bağlı böyük psixoloji maneələr;
- əsas təhsil etiqadlarının dəyişməsi çətinliyi;
- dəyişikliyə qarşı müqavimət göstərilməsi;
- İCT-dən istifadə edilməsində müəllimlərin özünə inamı olmaması və məktəblilərlə müqayisədə müəllimlərin bu sahədəki bacarıqlarının aşağı olması;
- məktəb müəllimlərinin proqramlar və vasitələrin sürətli dəyişməsi ilə uyğunlaşa bilməməsi.

Bu faktorlar insanla bağlı faktorlardır. Belə nəzərə çarpır ki, bəzi müəllimlər İCT-ni onların peşə təcrübəsini təhdid edən bir təhlükə sayır. Sabahın müəllimləri öz işləri ilə bağlı yeni hadisələri və təhsil və öyrənmənin məfhum və mənası ilə əlaqədar yeni görüşlərini tapmalıdırlar.

Deyilənlərə əsasən, İCT olduqca dəyərli bir vasitədir, lakin ondan səmərəli bir şəkildə istifadə edilməsi üçün məharətlər kompleksinin olması zəruridir. Müəllimlərin səviyyəsi və müxtəlif məharətlərinin göstərilməli olması olduqca böyük problemlər yaradır, xüsusilə texnologiyadan istifadə edilməsi onun öyrənməsi sürətinə nisbətən inkişaf edib artdığı zaman.

İCT-dən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi öyrətmə-öyrənmə görüşləri və hadisələrindən ayrı deyil. "Yeni" müəllim nisbətən açıq, həvəsləndirici bir şəkildə yaradıcılıq ardınca getmək, öyrənməyə kömək etmək, onu asanlaşdırmaq və istiqamətləndirmək üçün münasib mühit hazırlamaq üçün hadisələri təqib etməlidir.

Bu baxımdan da İCT-nin səmərəli bir şəkildə məktəblərə tətbiq edilməsi məktəb ənənələrinin kökündən dəyişdirilməsi deməkdir. Bəlkə də İCT-ni öyrətmə-öyrənmə prosesi ilə bağlı təfəkkür üsullarını aktivləşdirən və siniflərdə dəyişikliyə gətirib çıxaran bir katalizator olaraq də nəzərdə tutmaq olar.

Aparılmış tədqiqatlar da diqqəti əsaslı və zəruri bir məharət kimi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından bəhs etmək zəruriyyətinə çəkir. Misal olaraq, BMT

İnkişaf Təşkilatında Viktoriya Tinio² tərəfindən aparılmış "İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları təlimdə" adlı tədqiqatı ³ İCT-nin təlimə təsiri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqatda gələcəkdəki müvəffəqiyyətlər üçün lazım olan bacarıqlar belə bəyan edilmişdir:

- digital savad;
- yaradıcı təfəkkür;
- gözləniləndən daha yüksək təfəkkür;
- təsirli əlaqələr.

Digital savad üçün lazım olan bacarıqlar belə bəyan edilir:

- ixtisas savadı: bu sahədə ideyaların əldə olunması və bir neçə şəkildə ötürücülərdə bəyan edilməsi bacarığına, şəkil, film, cədvəl və görmə savadından istifadə edilməsinə işarə edilmişdir ;

- elmi savad: təbiət elmləri və riyaziyyatın nəzəri və praktiki tərəflərinin dərk edilməsi;

- texnoloji savad: informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı;

- informasiya savadı: informasiyanın tapılması, dəyərləndirilməsi və düzgün istifadəsi bacarığı;

- mədəniyyət savadı: müxtəlif mədəniyyətlərə minnətdarlıq.

Buna əsasən də informasiya əsrində təlim-təربiyənin xüsusiyyətləri sənaye əsri ilə müqayisədə aşağıdakı kimidir:⁴

Göstəricilər	Sənaye əsri	İnformasiya əsri
Fəaliyyət	• fəaliyyətlər müəllim tərəfindən təyin edilir • bütün sinfin təlimi • bənzər fəaliyyətlər (kiçik dəyişikliklər) • yol proqram vasitəsilə müəyyən edilir	• fəaliyyətlər öyrənən tərəfindən təyin edilir • kiçik qruplarda təlim • olduqca çeşidli fəaliyyətlər • yol öyrənənlər tərəfindən müəyyən edilir
İştirak	• fərdi • ümumi qruplar • hər kəs özü üçün	• qrup halında iş • ümumi olmayan qruplar • başqalarını himayə etmək
Yaradıcı	• bənzər öyrənmə • problemlər üçün bəlli həll yollarından istifadə edilməsi	• yaradıcı öyrənmə • problemlər üçün yeni həll yollarının tapılması
Uyğunlaşma	• nəzəriyyə və praktika arasında əlaqənin olmaması • ayrı dərslər mövzuları • intizama əsaslanma • müəllimlər tək olaraq	• nəzəriyyə və praktika arasında uyğunlaşma • dərslər mövzuları arasında əlaqə • mövzuya əsaslanma • müəllimlər qrupu
Dəyərləndirmə	• müəllimin rəhbərliyi • ümumiləşmiş	• məktəblinin idarə edilməsi • differensial

²Victoria L. Tinio

³ UNDP

⁴ Source: Thijs, A., et al. Learning Through the Web Available Online http://www.decidenet.nl/Publications/Web_Based_Learning.pdf Accessed 31 May 2002

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir cəmiyyətdə yaşamaq üçün yeni texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Yeni texnoloji vasitələrindən biri kimi İCT-dən istifadə edilməsi siniflərdə xüsusi imkanlara malik təlim mühitinin yaradılmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, etiraf etmək olar ki, İCT bilik yaratmaq üçün mənbə, möhtəviyyatın ötürülməsi üçün yol və öyrətmə-öyrənmə anlaşıma və mövzuları üçün vasitədir. Şübhəsiz, bu motivlərin düzgün və səmərəli istifadə edilməsi öyrətmə-öyrənmə prosesinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və buna uyğun olaraq da təhsil sisteminin yüksəlməsi üçün imkan yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. İran Milli dərş proqramları. Dördüncü yazılış, 2011.
2. Bəxşəlizadə, Həmzəbəyi, Əhmədi, Moqimi. İT-yə əsaslanan fəal öyrətmə-öyrənmə proqramları, 1384.
3. The role of ICT in higher education for the 21st century: ICT as a change agent for education, Ron Oliver, Edith Cowan University, Perth, Western Australia
4. ICT in Education, by Victoria L.Tinio , ICT for Development, United Nations Development Program, Bureau for Development Policy, <http://www.eprimers.org>
5. National Educational Technology Standards for Teachers, Second Edition, 2008
6. <http://www.unesco.org>

TÜRK HALK İNANMALARINDA TUZ BİR TABU MU İDİ?

WAS SALTA TABOO IN THE TURKISH FOLK BELIEFS?

ЯВЛЯЕТСЯ ЛИ СОЛЬ ТАБУ В ТУРЕЦКИХ НАРОДНЫХ ВЕРОВАНИЯХ?

Dr. Yaşar KALAFAT*

Özet:

Türk Halk inanmalarında tuzun bir tabu olup olmadığı konusu işlenmektedir. Yazıda halk inanmaları tanıtımının kapsamı açıklanmaktadır. Tuz ile inancının bağlantılarına açıklama getirilmektedir. Tabu tanıtımının neleri içerdiğine değinilmektedir.

Tuzun, tabu kavram içindeki yeri ve ilişkileri yazıda dile getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tuz, tabu, halk inançları, tuz-mağara, tuz-göl, tuz-dağ

Abstract:

In this paper, the theme of whether salt is a taboo or not in the Turkish folk beliefs is being taken up and what the scope of the folk beliefs is explained in addition to connections of salt and beliefs in it. Information is also supplied on what the definition of taboo covers.

Furthermore, the place of salt in the taboo concept and its relations are communicated.

Key Words: Salt, taboo, folk beliefs, salt-cave, salt-lake, salt-mountain

GİRİŞ

“Et kokarsa tuz dökerler

Tuz kokarsa ne çare?”

Türk halk inanmalarında tuzun bir tabu olduğu konusunu işlerken; kısaca halk inanmaları tanımının kapsamını da açıklamaya çalışacağız. Tuz-inanç bağlantılı çalışmalara değineceğiz. Tabu tanımının neleri içerdiğine açıklama getireceğiz. Tuz içerikli halk inanmalarından tabu mahiyetli olanlara dair bilgiler vereceğiz. Evvelce çalışmış olduğumuz¹ hayvattan Kurt'un, cemadattan “dağ”, “su”, “toprak”, insanattan “ad” ve ayrıca “ant” in tabu oluşu ile bazı karşılaştırmalar yapacağız. Dağ, su ve toprak yer-su'nun kapsamında idiler ve

* Halk Bilim Araştırmaları Merkezi Başkanı. Ankara / TÜRKİYE

¹ Yaşar Kalafat, **Türk Halk İnançlarında Tabu**, Berikan, Ankara, 2012

tabu oluşturabilmişlerdi. Tuz da nihayet ağaç mahsulü değildi. Tabu-yer su bağlantısı aranamaz mıydı? O takdirde yer-su kapsamında her varlık tabu mu olmalıydı. Yer-Su'daki her var olmuştaki kutsiyet aranırken kutsal olan her şey aynı zamanda tabu mu oluyordu? Gibi hususlar tartışmaya çalışacağız.

METİN:

Halk inanmaları, tamamen toplumun hâkim kitabî din anlayışının aynısı olmayıp yaygın dinî hayatın bir yansımasından kopuk da değillerdiler. Onlar ilgili coğrafyanın geçmiş dinlerinden izler, yaşayan komşu dinlerden edinimler de taşırlar. Zaman zaman büyü ve fal gibi unsurlar da içerirler. Çok kere halk kültürü içerisinde varlıklarını sürdürürler. Sözlü kültür verilerinin yanı sıra kapsamlarında bazı inanç içerikli uygulamalarda barındırırlar. Halk inançları içerisinde tuz da etrafında inanç birikimi oluşmuş, kült oluşturmuş nesnelerdendir².

Tabu'nun Polenezce tupu kelimesinden geldiği ifade edilmekte ve günlük hayatta uygulanan kaçınmalar olarak anımlandırılmaktadır. Malinovki bu konuda, "Birey tabuya toplum geleneği olduğu için değil, yaptığına başına gelebilecek felaketten korktuğu için sakınır." şeklinde bir açıklama getirmektedir³. Tapu kelimesi kapu olarak da ifade edilmekte ve Türkçede taptıkları anlamında tapku'dan geldiği de ifade edilmektedir. Kelime olarak tabu haram ve yasak anlamına gelirken, terim olarak tabu "bir şeyin tabiatüstü ve tehlikeli kuvvetini mana gücü bakımından tutulması tehlikeli ve yasaklı şeylerin dokunulmazlığını ifade etmektedir." Tabunun olumlu 'pozitif' ve olumsuz 'negatif' boyutları da vardır. Bu nitelendirme dolayısıyla tabu 'kutsal dünya' ile 'kutsal olmayan dünya' arasını ayıran toplumda temiz kabul edilen ile pis kabul edileni ayıran yasaklar sistemi olarak görülmüştür⁴. Ayrıca, totemler de tabu olmakla beraber "tapu kutsal olan ile de sınırlı değildir."⁵

Cezadan korkulduğu için kendisine karşı saygılı davranmak tuz için de geçerlidir. Anadolu ve Kıbrıs Türk Kültür coğrafyasında yere tuz döken kimsenin **ahiret günü** o tuzları yerden kirpikleri ile toplamak zorunda olduğuna inanılır.⁶

Tabu olan şeyler muhakkak korkuldukları için mi tabudurlar? Kendisinden beklenen bazı yararları ve belki korunmaları sağlamak da tabunun özelliği değil midir? Bu ikinci husus kaybedilme veya yoksun bırakılma bağlantılı olarak korkunun kapsamına alınabilir mi? Ekmeğe dil uzatmak onu yitirme veya ona ulaşamama korkusunu da içerir. Ekmek tabu mudur ve hangi anlamda nereye kadar?

Konunun tekrar sözlük boyutuna gelince, sözlüklere göre tabu, Fransızca tabou, kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını, yasaklayan, yasağa uyulmaması halinde tabu olanın zararının dokunabileceği düşünülen dinî inançtır. Aynı zamanda yasaklanarak korunan nesne, kelime, davranış olarak da tanımlanmıştır.

² Yaşar Kalafat, "Van Gölü Havzası Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Tuz İnancı", **Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları, Kodlar-Kültler 1**, Berikan, Ankara, 2009 s.139-159

³ B.Malinowski, **Büyü, Bilim ve Din** Çev. E.Gürol İstanbul 1964, s. 47; Zekiye Çağım, **Adana Yöresi Yatır-Ziyaret ve Ocaklarla Bunlara Bağlı Anlatılan Efsaneler**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 1994

⁴ A.Küçük-G.Tümer_M.A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 2009, s. 65-66

⁵ A.Küçük-G.Tümer_M.A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 2009, s. 65-66

⁶ Mahmut İslamoğlu, **Kıbrıs Türk Folkloru**, Kıbrıs, 1968

Buna göre tabu tekin değildir.⁷ Bu tanımlamayı kurt parantezine alırsak; Halk inanmalarında kurt kutsal mıdır? Onun kutsallığının ihlali halinde onun tarafından ceza verilebileceği inancı var mıdır? Ona veya onun herhangi bir aksamına dokunulmasında bir hayır veya şer gelebileceğine inanılmakta mıdır? Kutsal üzerine yemin edilebilirken Kurt üzerine yemin edilmekte midir?

Yörükhan, tabuyu açıklarken yasaklar ve yaptırımlarla kuşatılmış şeylerdir. Tabii hayat helallerden ibaret iken, bunlar, tabu olanlar haramdır yani mukaddestir. Ona yaklaşmak, hürmetsizlik etmek, insanı çarpar. Ancak ayinler ve niyazlardır ki, onlarla teması kolaylaştırır ve mukaddeslerin yardımını temin eder⁸, demektedir.

Tabular, kutsal veya dokunulmaz olarak ifade edilen güçlü, bağlayıcılığı olan yasaklardır.⁹ Etrafında mistik bir kült oluşan tuz, dokunulmaz mıdır? “Hayır”. Kutsal mıdır? Nimetlerin içerisinde belirgin bir yeri olduğu için “evet”. Konulan yasaklar bağlayıcı mıdır? Günahattan kaçınmak istenildiği nispette, bunun cevabı “evet” dir.

Freud, Tabuların; İlkel insanlardan beri, kuşaktan kuşağa geleneklerle devredilen çok eski yasaklar olduklarını açıklar¹⁰. Tuzun etrafında oluşmuş yasaklayıcı hükümlerin bir noktada izahında, geleneklerin payı büyük olduğu gerçeği vardır¹¹. Freud ise Psikanalitik Analitik Alan’a sokmuş ve Nevrozdaki rolünün araştırma konusu yapmıştır¹².

Halk inançlarında tuza besmele ile başlamak ile bilhassa onunla bir şifa elde edilecek ise gerekir. Tuz ile edilecek şifa için birçok Türkçe sözlü dua vardır. Tuzun, ekmekte de olduğu gibi çiğnenmesi istenilmez, uygun bulunmaz. Tuz insanı çarpar mı, çarpar zira tuz üzerine “bu tuz gözümü kör etsin ki” veya “gözümü tutsun ki” denilerek ant içilir. Yeminlerde “Tuz hakkı için” denir. Tuz hakkı ekmek hakkı ile söylenir. Bu Tür örneklemeleri Azerbaycan Türk kültüründen de verebiliyoruz. Kargış türü olarak “Duz çörek gözünden gelsin” ant türü olarak “Duz çörek hakkı”, ayrıca ; “Duz çörek unutmak (nankörlük etmek)¹³” anlamlarına gelirler. Kültür coğrafyamızın bu kesiminde “Duza gelmek” şeklinde bilinen bir deyim vardır. Bir kimsenin başarısına dair yapılmış abartılı sözleri esas alıp fazla hevesli davranmak¹⁴.

Nahçıvan Türk kültür coğrafyasında “ömrün tuz dağına dönsün” denilmekle dua edilmiş, uzun ömür dilenilmiş olunur¹⁵. Tuzuna kurt düşmüş kimse artık iflah olmayacak kimsedir. Uslanmayacağına inanılan kimseler için, “Senin tuzuna kurt düşmüş” denir. Bu yörede yere ince tuz dökülünce üzerine bir adet küp şeker konur. Böylece yere dökülen tuzun haneye acılık getirmesi önlenilmiş olacağına inanılır.

⁷ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük**, Ankara, 2005 s.1881

⁸ Yusuf Ziya Yörükân, **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, Notlandıran ve yayına hazırlayan Turhan Yörükhan**, Yol, Ankara, 2005, s.13

⁹ Ramazan Ergöz-Mehmet Nişancı, “Çıldır Efsanelerinde totem, Tabu ve Yasağın Çiğnenmesi Üzerine Bir İnceleme” **Çıldır Festivali,, 04-08 Temmuz 2012, Çıldır**.

¹⁰ S. Freud, **Totem ve Tabu**, Çev. K.Şipal, İstanbul, 2012, Say yayınları

¹¹ Yaşar Kalafat, “Van Gölü Havzası Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Tuz İnancı”, **Türk Kültürlü Halklarda karşılaştırmalı Halk inançları, Kodlar-Kültler-1** Berikan yayınları, Ankara, 2009, s. 139–159

¹² A.Küçük-G.Tümer_M.A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 2009, s. 65–66

¹³ Seyfettin Altaylı, **Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü**, Ankara, 2005 S. 197

¹⁴ Kaynak kişi; Prof. Hacıali Necefli

¹⁵ Kaynak Kişi; Prof. Dr. Gadir Gadirzade

Tabular sürekli olduğu gibi, belli bir süre için geçerli de olabilirler. Önceleri tabu olan bir şey, zaman içinde tabu olma özelliğini kayıp etmiş olabilir.¹⁶

Tuz-mağara, tuz-göl, tuz-dağ bağlantısına da değinilebilir. Tuz insanlığın hizmetine ilkin karada mı yoksa suda mı girdi? Tuzlu sular çekildikleri için mi tuz mağaralı tuz dağları oluştu, yoksa kara kıtanın yapısının bir parçası olan tuz, zamanla eriyik haline gelerek tuzlu suları mı oluşturdu? Bu sorunun cevabı ilk canlının, insanattan olan canlının karada veya denizde var olması ile de ilintilidir. Zira keşfi çoğaldığı için tabuluk özelliğini yitirdiğine açıklık getirilecek olan tuzun, geçirdiği aşamaların bilinmesi gerekmektedir¹⁷.

Tasavvuf bilgini Türkologlar tuzun Büyük Oğuz Han tarafından keşfedildiğini açıklamaktadırlar. Anılan zat aynı zamanda ilahî tebligatçısıdır. Hz. İbrahimler biden fazla oldukları gibi Oğuz Han da bir tane değildir. İbrahimlik de Oğuz Han'lık manevi bir merteye adeta bir statüdür.¹⁸ Böyle olunca tuzun keşfi doğal olarak yaradılıştan bir hayli sonra olmalıdır.

Tuz-Hz. İbrahim bağlantısı konusunda Musa Öksüz'ün N.Halıcıdan yaptığı tespit de bize göre çok önemlidir. Buna göre;

Hz. İbrahim Halilullah Allah'ın emriyle Kâbe'yi inşa edip tamamlayınca hizmeti karşılığında Hakk'tan rahmet diler ve “Teknede inşaattan artan toprakları ne yapması gerektiğini” sorar. Allah “Ya İbrahim, rahmet istersen çıplakları giydir, açları doyurup ziyafet çek, sana rahmet vereyim.” der. Hz. İbrahim “Kaç aç kişiyi doyurayım?” dediğinde Allah “Ya İbrahim, teknede kalan toprağın bir kısmını doğuya, bir kısmını batıya, bir kısmını kuzeye, bir kısmını da güneye at ve ziyafetimdir yiyeceğin ey mahlûk-i Huda de.” emrini verir.

Hz. İbrahim toprakları dörde ayırıp, dört köşeye atar, Rabbü'l-İzzet de yele emredip toprakları yeryüzünün her tarafına dağıtır. Hakk'ın emriyle her toz düştüğü yerde tuz olup bugüne kadar Huda'nın bütün yaratıkları Halil İbrahim tuzundan yerler.¹⁹

Tabuların bir kısmı kutsalla doğrudan ilişkilidir. Bir kısmı ise kutsalla ilişkili olan bir nesne veya fiille ilişkilidir ki bu noktada dolaylı yasak veya örtülü yasak söz konusudur. Menetme veya dokunulmazlık kutsaldan gelirken, kutsalın iradesinde olanda da bir kutsallık aranılmış, ona bir kutsiyet atfedilmiş ve onda, kutsalın özellikleri, bu meyanda tabu olma vasfı da bu türden fiil ve isimlerde de aranmıştır.

Örneklemeğe çalışmak gerekir ise, Tunceli'de yıldırım düştüğü için yanan, kuruyan ve giderek gövdesinin kalan kısmına kutsiyet atfedilen ağaçlar vardır. Bunlar ziyaret olarak işlem görürler. Onlara bu itibarlarını veren **Yıldırım**'ın onları seçmiş olması ve yıldırımın gökten gelmiş olmasıdır. Gök uludur, mutlak olan yukarıdadır, göktedir, inancı vardır.²⁰

Hz. Muhammet'le ilgili bir anlatıda; Nisan ayının ilk yağmurlarında peygamberimiz (s.a.v) başını açar ve “Mübarek sen benden sonra geldin” derlermiş. Anadolu'da da Nisan

¹⁶ B.Malinowski, **Büyük, Bilim ve Din** Çev. E.Gürol İstanbul 1964, s. 47; Zekiye Çağmırlar, **Adana Yöresi Yatır-Ziyaret ve Ocaklarla Bağlı Anlatılan Efsaneler**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 1994

¹⁷ Elif Kanca-Ç. Ceyhan Süvari, “Sıradan Bir Meta ve Ritüel nesnesi: Tuz”, **II. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu, 24-28 Kasım 2010**

¹⁸ Sebhattin Güngör, Tasavvuf Notları, 2012 www.yasarkalafat.info

¹⁹ Nerin Halıcı, 2011, “**Evliya Çelebi'de Tuz Efsanesi**”, 24 Nisan 2011, Zaman. Zikreden Musa Öksüz, “Aras Havzası'nda Tuz ve Ekmek İle İlgili Bazı İnanma e Anlatılar”, **IV. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Sempozyumu 02- 03- Mayıs 2012 Tuzluca**

²⁰ Y.Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 2009

ayının ilk yağmurunda bir kısım tasavvuf ehli halk başını açar ve yağmur tanelerinin başına düşmesine çalır²¹.

Ulu zatların ululuklarına izah getirilirken, onların ululukları Allah'a yakın oluşları ile izah edilir. Diğer taraftan ilkel olarak tanımlanan dinlerdeki büyücülerde de kutsallık var kabul edilmiştir.

Tamamen aynı kapsama girmemekle beraber, cami Allah'ın evi olduğu için, Kur'an-ı Kerim Allah kelamı olduğu için, peygamberler Allah elçisi oldukları için ilahî itibara sahiptirler.

Buradan hareketle nimeti veren mutlak olandır. Mutlak olan kutsaldır ve O'na ait olan da tabudur. Şu halde bir nimet olan ekmek de genel anlamda tabunun kapsamındadır. Bütün bu genelleme yaratılmışların yaratanın eseri oldukları için tabudurlar. Ancak İslam'ın tabu anlayışı sadece bu olmaması gerekir.

“Mutlak olandan alınan güç, mutlak olanın gücüne ortak olma anlamına geldiği, onun gücünü ona rağmen kullanıldığı noktada, İslam bu hali şirk saymıştır. Yani İslam'da tabu var ise, Allah tabu olarak algılanabilir ise, tabu gücünün paylaşılmasına yasak koymuştur.

Yaratılmışlar Allah'ın gölgesidirler, yansımasıdır. Peygamber de isterse Allah'ın ona verdiği yetkiyi, affetmede ve cezalandırmada kullanabilir. Kişi arındığı nispette af ve ceza yetkisi edinmiş olur. Kur'an-kerim'in Caminin kutsallığı saygı normunda kutsaldır. “Saygı yaşanmaz.” Şeklinde özlü bir söz vardır. Saygı sevap, **ak noktalar** ve saygısızlık günah **kara noktalar** kazandırır²².

Türk kültürlü halklarda tuza saygısızlık Allah'ın verdiği nimetini tepmek anlamında günahıdır. Tapmak, tapınmak, yönelmek, yükünmek anlamında değildir. Ondan yardımın beklenilmesi doğru değildir. Tuzda kutsiyet aranılacak ise Allah'ın nimeti olduğu içindir. Vücutta suyu tuttuğu, canlılığı sağladığı için. Allah'ın verdiği her şeyde kutsiyet vardır, ancak, farklı nispetlerde, farklı anlamlarda ve farklı dönemlerde.”²³

Güneş ve ay ışınlarının yeryüzü ve yeraltı suları ve bu arada mağaralarda oluşturdukları düşüş açısı muhakkak ki farklı dönemlerde muhatap oldukları elementlere göre ve günün farklı saatlerinde farklı kimyevi ve fiziki oluşumlara yol açabiliyorlar²⁴. Mağaranın içerisine hulul eden ışınlar bir takım fonksiyonlara da yol açabiliyorlardı. Bu hal tuz mağaraları için de geçerli idi. Özetle mağaralarda aranılan manevi hikmet, fiziksel ve kimyevi olayların pek de dışında değillerdi. Zira ışınlar yapısal değişime uğratmışlardı. Onlarla temasa geçilmesi mağaranın dışındaki temastan farklı olacaktı. Bu izahtan hareketle hikmetli tuz mağaralarının hikmeti halkbilim-halk inançları ve tatbiki ilimler itibariyle birlikte düşünülmelidir. Gece evin eşiğinden dışarıya çıkarılma istenilmeyen tuzun kimyevi yapısında ışınların tesiriyle farklılaşma mı oluyordu?

Bu noktanın aydınlığa kavuşturulması, halk inanmalarında tabu olarak bilinen ve nede- nin izahında zorlanılan hususun açıklık kazanmasına imkân verebilir.

²¹ Sebahattin Güngör, Tasavvuf Notları, 2012 www.yasarkalafat.info

²² Sebahattin Güngör, Tasavvuf Notları, 2012 www.yasarkalafat.info

²³ Sebahattin Güngör, Tasavvuf Notları, 2012 www.yasarkalafat.info

²⁴ V.A.Hüseyioğlu, “Duzdağ kosmik Neyrinoların Detekte Olunması Üçün Nadir Laboratoriya Kimi”, **Naxçıvan İlkin Şeher ve Duzdağ Beynelxalq Simpozyumu, 27-28 Temmuz 2012, Nahçıvan**

Tabuyu daha ziyade ilk inanç sisteminde aramak gerekir. Başka bir ifade ile din olgusuna dair anlayış tabu olgusun da doğal olarak değişmiştir. Kutsal ile mitik düşüncüyü karıştırmış olma durumuna da düşmek istemeyiz.

N.Yayın, Cassirer'den alıntılarla bu konuya açıklık getirirken, “zaman içinde ‘kutsal’dan ‘varlık’a taşınan mitlerde zaman, sayı ile de ifade edilebilir. ‘kutsal’ ile mitik düşüncenin birbirinden ayrıldığını da gösteren bu durum zamana ve mekâna tabi olup sayılar bu değişim sonunda ortaya çıkar²⁵.demektedir.

Halk inanmaları-tabu konusuna erkeklik dişilik konusu münasebeti ile de değinen N.Yayın, A.İnan'ın ilgili çalışmasına atıf yaparak kadınların cinsiyet farkı nedeniyle bazı kelimeleri söylemedikleri, açıklamasını yapmaktadır.²⁶ Bize göre bu kodlama, sadece kadınların erkeklerin ismini anmamaları ile sınırlı değildir. Bize göre bu inanç sahiplenme veya sahiplenilmeğe karşı tedbir içeriklidir. Bir korunma biçimidir. Nitekim erkekler de eşlerinin isimlerini kodlayarak söylerler. Türk kültür coğrafyasının Kuzey Kafkasya kesiminde gelin hanım eşinin erkek veya kadın hiçbir ferdinin açık ismini söylemez. Azerbaycan'da yaşamayan çocuklara yaşamaları dileği ile **Ağaverdi** ismi konulur. Bu uygulama ile Ali ismi kodlanmıştır. Kastedilen Hz. Ali'dir. Uygulama, **Hakverdi, Hudaverdi, Tanrıverdi** isim vermedeki amaçla aynıdır. Anadolu Türk kültür coğrafyasında bu uygulama **Satılmış** ve **Ökkeş** gibi yatır isimlerinin verilmesi şeklinde yaşamaktadır²⁷.

E. Durkheim bu konuya açıklık getirirken, “...Her şahsın ismi onu taşıyan kimsenin esaslı bir parçası olarak kabul edilir. Zihinde bu şahsın ideasıyla yakından ilişkili olan isim onu taşıyan kimsenin esaslı bir parçası olarak kabul edilir. Zihinde bu şahsın ideasıyla yakından ilişkili olan isim, şahsın yol açtığı hislere katılır. Eğer şahıs kutsal ise, onun ismi de aynı şekilde kutsaldır.”²⁸ Demektedir.

Ayrıca E. Durkheim kutsal olan şeylere aynı niteliklere sahip olduklarından bahisle sözlerin yanı sıra sesleri de eklemektedir²⁹. Anadolu halk inanmalarında ulumak kurda ses yakarış olarak bilinir ve köpeğin ulumasının uğursuzluk alameti olduğuna inanılır. Keza meyhanede ilahi okunmaz veya ezan okunurken tuvalette olunmak istenilmez.

Gök olayları, mesela **şimşek çakması, yıldırım düşmesi, ebemkuşağı** bir dönem tabu idiler. Mahiyetleri anlaşıldıkça tabuluk özelliklerini yitirdiler veya tabuluk vasıflarının bizzat kendilerinden değil, onlara hükmedenden geldiğine hükmedildi.

Yerleşik düzene geçilmeden, tarla ziraatına başlanılmadan, buğday ziraatı bilinmeden ekmek tabu değildi. Ziraatı yapılan tohum türü artınca muhtemelen ekmeğin tabu vasfı da azaldı.

Bu noktada tuz tabu mu idi? Hala öyle mi? Tuzun tabuluğunun izahı bu yolla yapılabilir mi?

Tuzun etrafında oluşan inanç yumağı, onun besleyici özelliğinden ziyade, koruyucu ve kurtarıcı oluşu ile de ilgilidir. Tuzlayarak korursunuz ve tuzlayarak kurtulursunuz. Bebek tuz banyosu yaptırılır, böylece korunur. Türk kültürlü halklarda “**Tuz göyneği/gömleği**”,

²⁵ Nerin Yayın, **Gök Tanrı İnancı Bağlamında Türk Mitolojik Değerlerinde Cinsiyet**, İzmir 2012 S. 25

²⁶ Nerin Yayın, **Gök Tanrı İnancı Bağlamında Türk Mitolojik Değerlerinde Cinsiyet**, İzmir 2012 S. 21

²⁷ Yaşar Kalafat, **Türk Halk İnançlarında Tabu**, Berikan, Ankara, 2012, s. 9–33

²⁸ E.Durheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, Çev. F.Aydın, Ataç yayınları, İstanbul, 2005, s.364

²⁹ E.Durheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, Çev. F.Aydın, Ataç yayınları, İstanbul, 2005, s.364

“**Tuz banyosu**”, “**Tuz beleği**”, “**Duza davet**” gibi inanç içerikli uygulamalar vardır.³⁰ Tuz Banyosunun Anadolu’daki diğer adı “**Tuz hamamı**”dır. Bebek 20 günlük olunca yapılan Bu banyoya, “**Tuzdan çıkarma**” denir. Diğer taraftan doğunca tuzlanan ve 48 saat sonra yapılan yıkamaya da “**Çocuk hamamı**” denir³¹.

Orta Anadolu’da çocuğu nazardan korumak ve nazarlı çocuğu kurtarmak için ateşin üzerine tuz atarlar. Tuz çatırdamaya başlayınca, çocuğu ateşin üzerinde çevirirler. Böylece çocuğun üzerindeki nazarların döküleceğine inanılır.³² Tuz-nazar bağlantılı bu bulguda, tuz, görünmeyenlere karşı koruyucu durumunda iken, bu gücünü nereden almaktadır?

Tuz-nazar bağlantılı inançlarda tuzun uygulamalardaki etkinliği daha ziyade tütsülerde gözlenir.³³ Anadolu’nun birçok yöresinde olduğu gibi, Karakalpakıstanda üzerlikle birlikte tuz da şifa tütsüsünde yer alır.

Tuzun görünmeyenlere karşı koruyuculuğu ile nazarda olduğu gibi **Al Ruh** içindir. Nazara karşı tuzla korunurken bilhassa mal mülkün korunmasında tuzdan yararlanılır. Görünmeyen kem şualardan korunmuş olunur. **Bebeğin Yedisi, Bebeğin Yarı Kırkı ve Bebeğin Kırkı**’nda yapılan tuzlamalar bu amaçladır³⁴.

Bebeklik döneminde tuzun koruyuculuğuna halk tababeti kapsamında **Göbek Bağı** keşiminde de yararlanılır.³⁵ Tuz-doğum bağlantılı inançlar bebek dünyaya gelmeden cinsiye-

³⁰ Kıbrıs Türk kültür coğrafyasında bebeğin doğumdan sonra giydiği ilk gömleğine “Duz/Tuz Gömleği” denir. Misafir hanımların yardımı ile biraz tuz ve biraz şeker zeytinyağına karıştırılır. Ebe bu karışımı çocuğun başı hariç bütün vücuduna sürer. Böylece çocuk tuzlanmış olur ve tuz gömleğini giyer. Bu gömleğin üzerine evvelce pembe bir iplik bağlanmış olurdu. Bu gömleğin başa geçirilecek deliği olmadığından ebe bebeği giydireceği an ıplığı çözer ve gömlek niyetine hazırlanan kumaşın üst kısmını mumla yakarak bebeğin başının girebileceği bir delik açar. Çocuğu göbeği ya makasla veya ak taşla kesilir mikrop kapmaması için de mumla yakılır. Göbek bağı olarak da göbeğin üzerinde bulunan ipek iplik kullanılır. Bebeğin ilk beleğine/kundağına “Duz/tuz beleği” denir. Bebeğin anne ve babası tertiplendikten sonra davetliler dağılırlar. Doğumdan 24 saat sonra doğuma gelen hanımlar “Duza buyur” edilirler. Çocuğa 3 ezan duyulmadan annesi süt vermez. Bebeğin kulağına ezan verildikten sonra, ağzına tatlı nar tanesi sıkılır ve daha sonra anne sütü emzirilir. (Mahmut İslamoğlu, Kıbrıs Türk Folkloru, Kıbrıs, 1968)

³¹İbrahim Davulcu, **İnsan Ömrünün Çeşitli Safhalarında Adet ve İnançlarımız**,

³²İbrahim Davulcu, **İnsan Ömrünün Çeşitli Safhalarında Adet ve İnançlarımız**,

³³ Adana ve çevresinde nazara karşı yağ, çörek otu, tuz ve üzerik tütsülenir. Un yalnız başına tütsülenir, un, çörek otu, tuz ve üzerlik okunarak karıştırılıp nazar boncuğu takılmasından evvel tütsülenir. Un sarımsak kabuğu, soğan kabuğu küçük bir tepside tütsülenir. (Ahmet Eker, **Nazar (Göz Değmesi) Kayseri ve Çevresinde Nazar İnanç ve Uygulamaları**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2000)

³⁴ Barak Türkmenlerinde dünyaya gelen bebeğin vücudu gelişmiş ise hemen, vücudu gelişmemiş ise Yedinci gününde veya Yirminci gününde tuzlanır. Bunun çin tuz, şeker ve zeytinyağı karışımı bebeğin ağız ve kulağı dâhil bütün vücuduna sürülür. Bu şekilde bebeğin bir müddet uyutarak uyanması beklenilir. Uyandığı zaman banyo yapılır. Aynı işlem bebeğin kırkinci günü de tekrar edilir. Tuzlanan bebeğin ileride terinin kokmayacağına inanılır. Kırklama işlemi ile evdeki kötü ruhların uzaklaşacağına ve al basması olayının olmayacağına inanılır.(Özlem Andaç Şahin, **Gaziantep’te Yaşayan Barak Türkmenlerinin İnanç ve Adet ve Geleneklerinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirmesi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi,Kayseri, 2006)

³⁵ Sivrice ve çevresinde çocuk doğar doğmaz göbek kordonu bağlanır, kesilir. Sonra çocuğun göbeği ince tuzla tuzlanır Bu tuzlama işlemi 3 gün devam eder. Çocuk bir leğende yıkatılır çocuğun yıkatılacağı suyun içine de çocuk terleyince kokmaması için tuz konur. (Mustafa Kazar, **Sivrice ve**

tinin belirlenmesinde de dikkati çeker. Daha ileri dönemde de **Tuzlu Glik** yenilerek evlenilecek kimse tahmin edilmeğe çalışılır³⁶.

Tuz-geleceği tahmin, Tuz-Şifa, Tuz-Nazar ve benzeri tuz bağlantılı konularda başka ayrıntılı çalışmalar da yapılmıştır³⁷.

Geçiş dönemleri itibariyle tuz, sadece doğum sonrasında etkinliği bilinen bir nesne değildir. Gelin adayının gönlü yok ise görücülerin pabuçlarına tuz konulur. Damadın kahvesine tuz konulması da içerik bakımından aynıdır.

Ev helvası ve aşureye tuz katılması Iğdır yöresi halk inanmalarında tuzun kutsallığı ile izah edilir³⁸. 1960'lı yıllarda Erzurum'da akşamcılar rakıya birkaç tuz tanesi atarak onun Haranlığının giderilmiş olduğunu söylerlerdi. Tuzun haram giderici olduğu inancı çok yaygın olmasa da tabu konusu itibariyle önemli olmalıdır. Urartular döneminde diğer vergilere ilaveten “tuz baçı” alınır³⁹.

Nesnelerin erkeklik-dişilik sembolleri olduğu konusunu açıklarken N. Yayın, Ernest Jones'e gönderme yaparak “Tuz'un şeytanı kovmak gibi sihirli bir yaşam verici özelliğinden hareketle ortak cinsiyeti dölleyiciliği sembolize ettiğini ifade eder⁴⁰.

Bu açıklama sadece **tuz-tabu** bağlantısı konusunun bir boyutu için değil, halk inanmalarında tuza ait olup mahiyetinin anlaşılmasında zorlanılan **ışık-tuz** veya **gece-tuz** ilişkisine de açıklık getirmektedir. Halk inançlarında güneş batıp hava karardıktan, yerler bağlandıktan sonra komşuya bazı nesneler ödünç dahi olsa verilmek istenilmezler. Bunlar **yoğurt, yumurta, şirke, maya** türü şeylerdir. Ateş de verilmez ve ona konulan yasaklama ocak kültürü ile izah edilmektedir. Bu arada tuz da verilmez. Tuzun verilmeyişi “acılık” ile izaha kalkılır ama bu görüşün dayanağı yoktur⁴¹. Tuzun erkekliği temsil ettiğine ve giderek dölleyicilik özelliğine açıklık getirilince, onun Türk kültürlü halklarda gece maslahat olarak verilmeyişine izah getirmek zor olmamaktadır.

Nitekim diğer taraftan geceler kara iyelerin, cinlerin, şeytanların hâkimiyet dönemi olarak bilinir. Gündüz komşuya verilebilen cin kovucu olarak tanımlanan tuzun, gece verilmeyişini açıklamak kolaylaşmaktadır. Bu bağlantının kurulabilmesi, tuzun yukarıda belirtilen görünmeyenlere karşı olan koruyucu özelliği ile de bağdaşmaktadır.

Süt'ün besleyici ve tedavi edici özelliğinin yanı sıra ayrıca mistik, tiksir özelliğinin olduğuna dair inançlar oldukça yoğundur. Ana sütü ile ilgili olanlar ise daha fazla inanç yüküldürler. Kuş sütü ile beslenip süt banyosu yapabilmış olmak çok kere efsanelere de tema olmuştur. Bu özellikleri ile süt Türk kültürlü halklar arasında henüz yeterince incelenmemiş

Çevresindeki Yaygın Halk İnançları, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalı, Lisans Tezi, Elazığ 2002

³⁶ Yaşar Kalafat, “Van Gölü Havzası Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Tuz İnancı”, **Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları, Kodlar-Kültler-I** Berikan yayınları, Ankara, 2009, s. 139-159

³⁷ Musa Öksüz, “Aras Havzası'nda Tuz ve Ekmek İle İlgili Bazı İnanma e Anlatılar”, **IV. Uluslararası Doğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Mutfak Kültürü Sempozyumu 02- 03- Mayıs 2012 Tuzluca**

³⁸ Kaynak Kişi; Zeynelabidin Makas, halkbilimci akademisyen

³⁹ Kaynak Kişi Oktay Belli, arkeolog akademisyen

⁴⁰ Nerin Yayın, **Gök Tanrı İnancı Bağlamında Türk Mitolojik Değerlerinde Cinsiyet**, İzmir 2012 S. 6

⁴¹ Tuz için “acı” denilememektedir. Tuz tat vericidir. Ancak bu tat tuz tadıdır.

olsa da bir kod oluşturmıştır. Yahyalı ve çevresinden konuya dair derlenilmiş bilgiler Yahyalının da bu kültür ortaklığının bir parçası olduğunu gösterir özelliktedir.

Sütün ecdat kültü-pir kültü boyutu, türeyiş boyutu, hayvanat-insanat ilişkisi boyutu, insanat-nebatat ve nebatat-hayvanat boyutu, saç süt bağlantısı dolayısıyla saç bereket ilişkisi bize göre yeterince incelenememiştir. Süt adeta görünmeyenlerin âlemi ile görünenlerin âlemleri arasında da bir işlev üstlenmiştir.

Ocaklı-tuz bağlantısında od/ateşin yeri olan ocak manevî güçlü anlamında **Ocaklı**'ya bırakmıştır. Ocaklı tuza okur. Allah rızası için ve Allah'ın adıyla okunmuş o tuzu **3 defa** besmele çekerek **3 defa** tadan kimseyi bir yıl boyunca **yılan** ve **akrep** türü haşerenin sokmayacağı inancı vardır. Güç, rızası alınandan tevarüs ederken tuz vasıtasıyla etkili olabilmektedir. E.Durkheim konuya dinî sistemlerin iç meselesi olarak ele almaktadır. Onun getirdiği izahtan hareketle mevcut muğlâklık belki de çözülebilir. O, “Bir başka dinî yasaklar sistemi vardır; bu farklı kutsal eşya türleri değil fakat bütün kutsal olan şeyleri kutsal olmayan şeylerden ayıran bir sistemdir”⁴² demektedir.

Biz bu bildirimizde konuya girerken de belirttiğimiz gibi tuz-tabu bağlantılı tespitlerimizi açıkladıktan sonra teşhisimizi “sonuç” bölümünde koyacağız. Mutlak olandan daha ulu bir gücün olmadığı inancı ile tuzun kokması halinde nihaî noktaya gelindiği, birlikte düşünülmelidir.

SONUÇ:

Halk inanmalarında tuza atfedilen kutsiyet, ona yemin edilmesi, onun gerektiğinde şahit gösterilebilmesi, hayvanat nebatat ve insanat üzerinde hakkının olduğunu kabul görmesi, ona yapılan saygısızlığın cezasız kalmayacağına inanılmış olması, onun tabu oluşunu, ancak ve belki bir dönem için göstermiştir. Bu neviden tabuluğu, “bir dönem için” kabul görmüş tabular olarak algılamak gerekir. Tıpkı suyun, toprağın, dağın bir dönem için tabu olarak algılanmaları ve giderek bu özelliklerini zamanla yitirmeleri gibi.

Halk inanmaların tatbiki ilimlerle mesela fizik ve kimya ile yüzleşmelerinin sağlanması tabu gibi bazı konuların izahlarını kolaylaştırabilir.

⁴² E.Durkheim, **Dini Hayatın İlk Biçimleri**, çev. F.Aydın, Ataç yayınları, İstanbul, 2005, s. 361

ИНТЕРАКТИВНЫЕ УРОКИ: АВАНТАЖ И ПЕРСПЕКТИВА

İTERAKTİF DERSLER: AVANTAJ VE PERSPEKTİFİ

INTERACTIVE LECTURES: ADVANTAGES AND PROSPECTS

ИНТЕРАКТИВНЫЕ УРОКИ: АВАНТАЖ И ПЕРСПЕКТИВА

Banu Amanbaykızı OMAROVA^{*}
(Омарова Бану Аманбайқызы)

Özet

Bu makalede; İnteraktif derslerin avantajları ve perspektifleri konusunda bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yenilikçilik, interaktif ders, geribildirim, aktif şahıs, iki taraflı iletişim.

Resume

The article talks about the advantages and prospects of interactive lectures.

Key Words: Innovativeness, interactive instruction, feedback, active person, two-way communication

Резюме

В статье автор рассказывает о преимуществах и перспективах интерактивных лекций.

Кілт сөздер мен сөз тіркестері: инновация, интербелсенді дәріс, кері байланыс, белсенді тұлға, екі жақты коммуникация.

Ключевые слова и словосочетания: инновация, интерактивная лекция, обратная связь, активная личность, двусторонняя коммуникация.

^{*} El-Farabi Kazak Üniversitesi Devlet Dil Kafedrası. Doçenti. Almatı / KAZAKİSTAN
Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мемлекеттік тіл кафедрасының доценті, ф.э.к.

Бүгінгі таңда оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдері оқу үдерісінде барынша кеңінен қолданылып келеді. Соның ішінде дәрістік әдіс те бұл жаңашылдықтан тыс қалған жоқ. Өйткені жоғары оқу орындарында бұл әдіс көптеген пәндерді оқытуда ерекше рөл атқарады. ЖОО студенттері үшін ең негізгі ақпарат көзі болып табылатын да осы дәрістер екендігі анық. Жасыратыны жоқ, бәріміз үшін студенттік өмірдің ұмытылмас шақтары тыңдаған дәрістерімізбен тікелей байланысты. Өйткені жоғары білім негіздерін біз дәрістерден алдық. Алайда уақыт бір орында тұрмайды ғой, «Елу жылда – ел жаңа» демекші, заман талабы өзгеріп, уақыт өз дегенін жүзеге асырып отырады. Әлемдік білім кеңістігінде лайықты орнын табу үшін қазіргі білім жүйесі интербелсенді әдістеме негіздерін толыққанды қабылдауда. Ал интербелсенді әдістеме өзара белсенді әрекет етуге негізделетінін ескеретін болсақ, дәстүрлі дәрістердің бұл талапқа жауап бере алмайтынын аңғаруға болады. Ең алдымен, дәстүрлі дәрістерге қысқаша сипаттама беріп көрелік. Лоис Бауэр ұсынған «лекция» (дәріс) терминінің анықтамасы мынадай: «учебная технология, с помощью которой представитель образовательного предприятия, обычно преподаватель, используя определенный промежуток времени, устно предоставляет информацию и мысли на определенную тему определенному кругу учащихся. При этих условиях создается обучающая ситуация, где основной задачей каждого учащегося является получение информации» [Леонов М., 2008]. Қазіргі педагогтар дәстүрлі дәрістердің негізгі белгілері ретінде мыналарды атап жүр:

- оқушылардың бір тобына бір уақытта бір қайнар көзден бірдей ақпарат алуға мүмкіндік береді;
- оқытушының ақпараттың мөлшерін бақылауына мүмкіндік береді;
- оқытушының ақпаратты жеткізу уақытын бақылауына мүмкіндік береді;
- оқытушының беретін білім жиынтығын жүйелеуіне және оларды түсінікті, анық, шешен жеткізе білуге мүмкіндік береді.
- студенттер бәлсенді түрде (пассивно) дәрісті тыңдай отырып, өздерін психологиялық жағынан қауіпсіздікте сезінеді;
- студенттер дәрісті қалай тыңдауды және оны қалай жазып отыруды біледі;
- студенттер өздерінің сауатсыздығын бір-бірімен талқылауға уақыт жұмсамайды;
- студенттер дәріс кезінде дұрыс және маңызды ақпарат алатындарына сенімді;
- дәріс ересектерді оқытудың мәдениетті нормасы болып табылады.

Әрине, жоғары білім алушылар үшін дәріс ақпарат алудың, жалпы білім нәрімен сусындаудың бірден-бір тиімді тәсілі екендігін ешкім жокқа шығара алмаса керек. Аты аңызға айналған талантты дәріскерлеріміздің шешен сөздері көпшіліктің жадында сақталмақ. Әсіресе ұлы жазушы, ұлағатты ұстаз М.Әуезовтің дәрістері – өз алдына бір төбе. Ғылымдағы аға буын өкілдерінің қай-қайсысының дәрісін алсақ та, олардың бір таусылмас қазына екендігі даусыз. Кез келген сәтті дәріс шабытқа толы болады. Автордың шабытынсыз әдемі көркем шығарма жазылмайтыны сияқты, дәріскердің шабытынсыз да сәтті дәріс оқылмақ емес. Шабыттанып оқылатын дәріс кезінде аудиторияда жағымды психологиялық орта қалыптасады. Мұндай орта тыңдаушының да шабытын оятатыны белгілі. Осылайша дәріскер мен тыңдаушының арасында эмоционалдық деңгейде байланыс орнайды. Алайда аудиториядағы тыңдаушылардың бәрі түгел осындай керемет күй кешеді деу артық болар еді. Міне,

осы тұста дәстүрлі дәрістердің кемшіліктері бой көтереді. Бүгінде педагогтар ондай кемшіліктер қатарына мына жайттарды жатқызып жүр:

- дәрістер студенттерді жиі жалықтырады;
- дәріскерлер, көбінесе, өздерінің айтқысы келген мәліметті жеткізеді де, шын мәнінде, аудиторияға не қажет екендігін ескермей жатады;
- аудиториядағы әртүрлі тыңдаушылар үшін дәріс тым күрделі немесе тым қарапайым болуы мүмкін;
- нақты оқыту жай ғана тыңдауды емес, белсенді презентацияны талап етеді;
- студенттер тек қана тыңдаушы болатын дәрістерде дәріскермен кері байланыс орнамайды;
- дәрістер ақпарат жеткізуді ғана жүзеге асырады, білік-дағдыларды қалыптастыру мен оларды қолдануға мүмкіндік бермейді;
- ақпаратты бөлсенді түрде жеткізетін дәрістердің тиімділігі төмен, мұндай ақпарат тез ұмытылады.

Аталған кемшіліктер дәрістердің рөлін еш төмендетпеуі тиіс деп ойлаймыз. Өйткені дәрістер қай заманда болсын ересектерге білім берудің ең негізгі және маңызды тәсілі болып қала бермек. Тек оны жаңа инновациялық оқытудың қағидаттарына қалай сәйкестендіруге болады, интербелсенді әдістерді дәрістерге қатысты қалай қолдануға болады деген сұрақтарға жауап іздеген жөн. Осы бағытта қыруар жұмыстар атқарылып жатыр, педагогтар интербелсенді деп аталатын дәрістердің түр-түрін ұсынуда. Ең алдымен, интербелсенді дәріс дегеніміз не?

Біріншіден, өзінің аты айтып тұрғандай, бұл дәрістер дәріскер мен тыңдаушылар тарапынан өзара бірлесіп әрекет етуге негізделген. Яғни, интербелсенді дәрістер тыңдаушыны белсенді әрекет етуге жұмылдырады.

Екіншіден, студенттер бөлсенді тыңдаушы емес, белсенді әрекет етуші тұлғаға айналатындықтан, дәріскермен кері байланыс орнайды.

Үшіншіден, әрекет ету арқылы қабылданған ақпарат студенттің жадында көбірек сақталады.

Төртіншіден, белсенді тұлғаға айналған студентте әртүрлі білік-дағдылар қалыптасады.

Бесіншіден, белсенділікке баулитын дәрістер тыңдаушының қызығушылығын тудыратындықтан, оның мотивациялық мәні өте зор.

Сонымен, интербелсенді дәрістердің мәні тыңдаушылардың оқу материалын барынша тереңірек меңгеруіне мүмкіндік тудыру және олардың осы бағытта өз бетінше ізденуіне қозғау салу деп білеміз. Белсенділікке баулитын интербелсенді дәрістер студенттерге ой салу, ой қозғау, ой шақыру тұрғысынан алғанда аса тиімді әдіс болып табылады. Тіпті ешқандай қызығушылық танытпайтын белсенділігі ең төмен студенттердің өзі оқу үдерісіне барынша тартыла бастайды. В.О. Ключевскийдің «мұғалімге сөз ойын сапырылыстырып айту үшін берілмейді, басқаның ойына қозғау салу үшін беріледі» деген сөздері интербелсенді дәрістердің визит карточкасы іспеттес.

Жалпы интербелсенді дәрістердің тиімділігіне өзімнің жеке тәжірибем негізінде де барынша көз жеткіздім. «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінен дәріс оқи жүріп, интербелсенді әдістерді қолдануға тырыстым. Оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін практикалық сабақтарда пайдаланып жүрген мен үшін дәріс оқуда да

оларды қолдану оңайға соққан жоқ. Дәстүрлі дәрістерді тыңдап үйренген аудитория бірден интербелсенді дәрістерді қабылдай алмауы мүмкін. Сондықтан да дәстүрлі және интербелсенді дәріс элементтерін сабақтастыруға тура келді. 100 минутқа созылатын дәрісте тек оқытушыны тыңдау әрине студентті жалықтыратыны сөзсіз. Олардың сабаққа деген ықыласы төмендейтінін Вернер мен Дикинсон ұсынған мына кестеден анық байқауға болады[Леонов М., 2008]:

Дәріс басталғаннан кейінгі уақыт	Аудитория	Тәртібі
15 минут	10%	Зейінсіз
18 минут	33%	Зейінсіз
35 минут	100%	Зейінсіз
45 минут	20%	Мүлдем зейінсіз
47 минут	18%	Ұйықтап жатады

Осындай келеңсіз жайттарды болдырмаудың бірден-бір жолы – интербелсенді дәрістер. Ал енді өзімнің жеке тәжірибемде қолданған бірнеше әдіс-тәсілдерге тоқталып өтейін.

Дәрістің бірінші бөлімінде, яғни алғашқы 50 минутта әдеттегідей дәстүрлі дәріс оқисыз. Қысқа үзілістен кейін интербелсенді дәріске көшесіз. Екінші бөлімде дәріс мәтінін жазбаша түрде студенттерге таратып бересіз. Мәтінмен өз бетінше оқып танысқаннан кейін олар қос жазба күнделігі бойынша жұмыс істейді. Екі бағаннан тұратын кестенің үзінділер деп аталатын сол жағына студенттер дәріс мәтінінен өзінің ерекше назарын аудартқан, қызығушылығын тудырған сөйлемдерді келтіреді. Ал түсініктеме деп аталатын кестенің оң жағына сол сөйлемдерге өзіндік ой-пікір тұрғысынан түсінік береді, яғни таңдап алынған үзінділерге комментарий жазады. Бұл тапсырманы студенттер зор құлшыныспен орындайды.

Дәріс оқу барысында әр15-20 минут сайын дәрістің маңызды деген тұстарына байланысты студенттерге мынадай тапсырма беруге болады: «Мен осы мәселені қалай түсінемін, ол бойынша ұстанымдарым қандай?» деген сұрақ төңірегінде ой толғап, оны дәптерге жазып қоюды ұсыныңыз. Бұл тәсіл студенттердің зейінін дәріс тақырыбына барынша аудартуға және олардың 100% аудиториялық жұмысқа тартуға септігін тигізеді.

Интербелсенді дәрістерді жүзеге асыру үшін «Алдын ала берілген атаулар» тәсілін пайдалануға әбден болады. Дәріс мазмұнына қатысты ең негізгі атауларды таңдап алып, дәріс алдында студенттер назарына ұсыныңыз. Олардың мағынасы, мазмұны және дәріс тақырыбына қатысы туралы ойлануын сұраңыз.

«Идеялар, ұғымдар жинақталған себет (корзина)» тәсілін дәрістің басында пайдаланып, төмендегі жұмыс түрлерін орындатуға болады:

1. Қарастырылатын мәселе төңірегінде не білетініңізді еске түсіріп, дәптеріңізге жазыңыз (1-2 минут ішінде жеке орындалады).

2. Сонан соң жұптаса немесе топқа біріге отырып, ақпарат алмасыңыздар. Талқылау уақыты – 3 минут. Талқылау өте ұйымдасқан түрде өтуі керек. Ортақ ойлар мен қайшылықтар қай жерден туындады, соны анықтауға тырысыңыздар.

3. Әрі қарай әр топ бірін бірі қайталамай, қандай да бір мәлімет немесе факті келтіріңіздер (идеялардың тізімі құрастырылады).

4. Барлық мәліметтер идеялар «себетіне» тезис түрінде жазылады, тіпті олар қате болса да. Идеялар себетіне дәріс тақырыбына қатысты фактілер, пікірлер, проблемалар мен ұғымдардың бәрін «салуға» болады. Дәріс барысында бұл шашыраңқы ойлар логикаға сәйкес жинақталып отыруы мүмкін.

5. Жаңа ақпаратты игеру барысында қателердің бәрі түзетіліп отырады.

Дәрістің екінші бөлімінде дәрістің жазбаша мәтінін студенттерге таратып беріп, оның мазмұны бойынша бестармақ (синквейн) құрастыруды талап етуге болады. Мәтінмен танысқаннан кейін мынадай жұмыс түрін жазбаша орындатқан жөн:

1. 1 зат есім (сіздің пікіріңізше, тақырыптың негізгі ойын айқындайтын атау, термин)

2. 2 сын есім (негізгі сөзді анықтауы керек, соған сын-сипат береді)

3. 2 етістік (негізгі сөзді әрекет тұрғысынан сипаттауы керек)

4. Кез келген сөз табынан тұратын, негізгі сөзді бағалайтын 4 сөз. Бұл сөздер сіздің негізгі сөзге деген көңіліңіз бен сезіміңізді білдіру керек.

5. 1 зат есім, бұл сөз негізгі атаудың басқаша баламасы немесе синонимі болуы керек.

Дәрістің соңында сабақтың өту барысы туралы шығу картасын толтыруды талап етуге болады. Ол үшін студенттер төмендегідей үш тезис құрастыруы керек:

1) Сабақтың ең маңызды идеясы

2) Сабақтың ең даулы мәселесі

3) Келесі сабақта талқылағым келетін мәселе

Интербелсенді дәрістерде викторина тәсілін қолдануға болады. Бұл тәсілдің негізгі идеясы тест тапсырмаларын пайдалануда. Өдеттегідей дәріс оқи отырып, белгілі бір уақыт өткеннен кейін дәрісті 7-ден 15 минутқа дейін тоқтата тұрасыз. Студенттерді 3-5 адамнан тұратын командаларға бөлесіз де, команда мүшелеріне өз жазбаларын салыстыра отырып, дәріс бойынша алған ақпараты негізінде 3 сұрақ қоюды талап етесіз. Белгіленген уақыт өткеннен кейін сіз бір команданы таңдайсыз да, дайындаған сұрақтарын қойдырасыз, ал екінші команда мүшелерін жауап беруге шақырасыз.

Сонымен интербелсенді дәрістердің оқу үдерісіндегі тиімділігі еш күмән тудырмайды. Мұндай дәрістерде екі жақты коммуникация қолданылады. Дәріскер сабақ барысында тренингтік ойын элементтерінің түр-түрін пайдалана алады. Тыңдаушыларды белсенді әрекетке баули отырып, дәріскер өзінің бақылаушы рөлін еш төмендетпейді. Біздіңше, ең сәтті дәріс дәстүрлі және интербелсенді дәріс элементтерінің өзара сабақтасқан кезінде туындайды. Өйткені тек қана пассив тыңдауға немесе тек белсенді әрекетке негізделген дәрістерден гөрі аралас дәрістердің тиімділігі жоғары болатын сияқты.

Ал жалпы инновациялық оқытудың басым бағыттарын мемлекетіміздің сындарлы саясатының өзі айқындап отыр. Оның бір айқын дәлелі ретінде Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың интербелсенді дәрістерін айтуға болады.

Елбасының 2012 жылдың 5 қыркүйегінде еліміздің жастарына арнап оқыған «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты интербелсенді дәрісі ел өміріндегі маңызды оқиға болды. Бұл дәріске Қазақстанның түкпір-түкпірінен жастар қатыса отырып, өз үндерін қосуға мүмкіндік алды. Олар көкейлерінде жүрген сауалдарын елбасына қойып, интербелсенді дәрістің белсенді қатысушысына айналды. Сөйтіп, Президентіміздің осы дәрісінде екі жақты коммуникация барынша жүзеге асты. Елбасының дәрісі жастарға ғана тәлім болып қойған жоқ, ЖОО дәріскерлері үшін де үлкен тәжірибелік сабақ болды. Бүгінгі күні интербелсенді дәрістер – заман талабы. Елбасының мына сөздері осы қағиданы меңзеп тұрғандай: «...жастарға айтарым – сендер халықаралық кеңістіктегі бәсекелестік күрестен сырт қалмауға ұмтылыңдар. Ол үшін тиянақты білім керек. Сосын сол білімдеріңді өмірде жарата білуді, оны нақты пайдалана білуді үйреніңдер. Әсіресе не істеу керектігін жете түсінулерің қажет. Сонымен бірге, сендер қандай да бір өзгерістерге қашанда дайын тұруларың керек. Өйтпесе, ғаламдық деңгейдегі Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігі әншейін бос сөз болып қалады» [Сармурзин Е., 2012]. Алған білімді өмірде нақты пайдалана білу дағдысын қалыптастыратын бірден-бір жол ол – интербелсенді дәрістер. Сондықтан да еліміздің білім беру жүйесінде инновациялық оқытудың, оның ішінде, интербелсенді дәрістердің болашағы зор деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Леонов М.О. «Вестник КАСУ», № 2, 2008.
2. Сармурзин Е. Елбасының дәрісі – жастарға тәлім. Ortalyk-kaz.kz/publ/leumet/elbasyny_d_risi...a_t.../4-1-0-1078

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖҮЙЕСІМЕН ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

İLETİŞİM TEKNOLOJİSİ YARDIMIYLA KAZAKÇA ÖĞRETİMİ PROFESYONEL ÇALIŞMALARININ EĞİTİM ALANINDA ORGANİZE EDİLMESİ

COMMUNICATION TECHNOLOGY THE WORK WITH THE HELP OF A PROFESSIONAL EDUCATION IN THE FIELD OF TEACHING KAZAKH ORGANİZATION

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РАЗРАБОТОК В ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ПЕДАГОГИКИ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ СВЯЗИ

Sara KOYANBEKOVA* - Gulvira BARIYEVA**
(Сара ҚОЯНБЕКОВА - Гульвира БАРИЕВА)

Özet

Bu makalede; iletişim bilgi teknolojisi yardımıyla kazakça dil öğretiminin profesyonel çalışmaları anlatılmaktadır. İletişim teknolojilerinin kullanılarak kazak dil öğretiminin nasıl organize edilmesi de belirtilmektedir. Ayrıca yazıda; öğretme- öğrenme süreci içinde eğitim sorunlarının didaktik ihtiyaçları da araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: bilgi teknolojisi, eğitimin içeriği, bilişsel ilgi, yaratıcılık, ana yöntem

* El-Farabi Kazak Milli Universitesi Filolojik Bilim Doktoru, Profesör/KAZAKİSTAN

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ филология ғылымдарының докторы, профессор

** Uluslararası İlişkiler ve Abbylaj Khana Adına Dünya Dillerinin Kazak Üniversitesi, 4 Kurs Öğrencisi. Almaty/KAZAKİSTAN

Абылай хан ат. Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

Summary

The article deals with the teaching of the Kazakh professional language by means of Information Technology and increasing cognitive interest of the learners as well.

Aims to develop the professional knowledge and responsibilities of Kazakh, were taken. Of teaching - learning process requirements of the didactic application, and education issues were investigated.

Key Words: information technology, education content, cognitive interest, the quality of education, the search problem, the creativity, the main method.

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсібін шыңдауға бағытталған рөлі айрықша атап көрсетілген (Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы 2004). Осыған байланысты еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың ақпараттық технологияларға негізделген әртүрлі әдіс - тәсілдерін қолданылу қажеттілігін талап етеді. Кәсіби қазақ тілін терең меңгерген, білімді, ізденімпаз, барлық іс әрекеттеріне шығармашылық бағыт ұстанатын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тілдік тұлғаны тәрбиелеу бүгінгі білім берудің басты мақсат болып отыр. Өйткені қазіргі таңда өзінің білімділігі мен біліктілігін таныта алар дарынды да талапты жеке тілдік тұлғаны қалыптастыру міндеті жоғарғы оқу орындарындағы білім мазмұны мен оқыту үрдісіндегі жаңа ойлар мен шешімдердің жүйесіне келіп тіреледі. Аталған мақсат-міндеттің жүзеге асуы оқытудың ақпараттық технологияларын жүйелі қолданумен сабақтастырылып қарастырылатындықтан, оқытуда білім алушылардың өзіндік ұстаным ерекшеліктерін ұйымдастыру мәселелері басты назар аудартады. Мұнда субъектінің жеке дара қасиеттерін жетілдірудің негізі мотивтердің бірі – танымдық қызығушылық болып табылады. Бұл білім алушының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, танымдық қызығушылықты жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Оқу үдерісінің өзге әрекет түрлерінен ең басты ерекшелігі білім алушының үнемі «жаңа дүниеге енуімен», әрбір жаңа әрекеттерді үздіксіз үйренумен байланыстылығы зерттеуші-педагог ғалымдардың еңбектерінде талданған (А.М.Новиков 2002: 219). Сондықтан оқыту үрдісіндегі басым бағыт жеке тілдік тұлғаның өзбетінше ізденуіне деген құлшынысын арттырып, шығармашылық жұмыстарға баулуға, интеллектісінің дамып жетілуіне түрткі болатын танымдық қызығушылықпен ұштастырудың рөлі ерекше.

Қазіргі таңда білім беру жүйесіндегі ақпараттық технологияларды белсенді қолдану негізіндегі танымдық қызығушылықты дамыту мәселесіне тоқталатын болсақ, оқыту үдерісінде әртүрлі әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдана отырып жеке тілдік тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

Танымдық қызығушылықты білім алушының оқуға, білуге деген ынта-ықыласы мен рухани жан дүние құштарлығының ерекше дамуының көрінісі ретінде қарастырсақ, оның көздейтін мүддесі - білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету қажеттігі негізінде дамиды. Танымдық қызығушылықтың ең жоғарғы көрінісі білім алушылардың кәсіби қазақ тілі

пәнінен алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады.

Мемлекеттік тілде кәсіби тілді меңгертуде білім алушылардың өз пәні туралы толық мағлұмат алуының мазмұндық сапасын арттыру мәселесі білім берудегі күрделі сұрақтардың бірі болып табылады. Ол оқу- танымдық қызығушылықты белсендендірумен сипатталып, ақпараттық технологияларды ұтымды қолданумен сабақтастырылады. Бұл жеке дара тапсырмалар, ойындар, деңгейлік жаттығулар, тестілер, дидактикалық материалдар, шығармашылыққа арналған тапсырмалар арқылы білім алушылардың қызығушылығын, тапқырлық, ұстамдылық әрекеттерін, ойын ұштай келе, ғылыми ізденуін дамытып, білім алушыларды өзбетінше жұмыс істеуге баулу. Бұл білім алушылардың танымдық іс- әрекетінде тілдерді оқытудың педагогикалық мүмкіндіктерін тиімді пайдаланумен тығыз байланысты қарастырылып, білім алушылардың мотивациясы мен танымдық қызығушылығын тудыруға негіз болады.

Танымдық қызығушылық – білім алушының болашағы үшін табысқа жету дағдыларын қалыптастыруы тиіс. Тіл арқылы қалыптасқан танымдық сапаны арттыруда қолданылатын әдістемеде проблемалық ізденістер туғызу, нақты өмір деректеріне сүйену десек, Білім алушылардың танымдық қызығушылығын тілдерді оқыту үрдісінде қалыптастыру, тіл үйрету арқылы кәсіби мақсатқа ұмтылдыратын танымдық қызығушылығы, білімді меңгеруге даярлығы, алған білімін өз қызмет саласында тиімді қолдануындағы нәтижелерімен айқындалады.

Білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытуға арналған зерттеулердің қайнар көздерін төмендегідей жіктеп көрсетуге болады:

- таным үрдісіндегі белсенділігі, білімге қызығушылығы;
- өздігінен ізденушілік әрекет жасауға ынтасы;
- орындалатын жұмыстың мақсаты мен міндеттерін анықтай білуі;
- оқу- танымдық қызметтегі негізгі түйінді анықтау біліктілігі;
- меңгерген білімді қолдана білуі;
- өз іс- әрекетін бақылауы, бағалауы;

Білім алушылардың танымдық қызығушылығының ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өздігінен шешуге ұтымды жолдарды қолдана білуімен, жаңаны білуге деген қызығушылығының жоғары болуымен және өз іс- әрекеттерін бақылап, бағалай білу болып табылады. Өйткені ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Сондықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиясы-білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу тәрбиесі үрдісінде білім алушының жеке тілдік тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін бойында ақпараттық мәдениетті, сауатты адам-ақпараттың қажет кезін сезіну, оны табу, бағалау және тиімді қолдану қабілетін арттыру керек. Осыған орай ақпараттық заманда өмір сүретін адам өзін-өзі шектей білетін негізгі нормалар мен ережелерді игеруі міндетті.

Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру программалары, оқыту программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді. Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатындықтан, білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық

құралдардың қолданылуы компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық-технологияларының бағдарламалық құралдары ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйелерге қосылады. Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіріп, танымдық қызығушылықты арттыруды көздейді.

Қай халықтың, қай ұлттың болсын өсіп-өнуіне, рухани, мәдени дамуына басты ықпал ететін тірегі әрі түп қазығы - білім. Оқытушы әрбір өткізген сабағында ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, білім сапасын тексеру жүйесіне арналған компьютерлік педагогикалық құралдарды пайдалану, бақылау, өзін-өзі бақылау, жаттығу, бақылау нәтижелері бойынша түзету, тіркеу, жинау, сақтау, зерттеліп отырған объектілер туралы ақпараттарды өңдеу және түрлі формада көрсетілген ақпараттардың жеткілікті үлкен көлемін беруді іс жүзіне асыруға мүмкіндік береді. Мұндай сабақтар білім алушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы басты болжамын ақыл-ой белсенділігін дамытады, терең білім алуға бағдарлап, кәсіби қазақ тілін оқыту бойынша білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын ғылыми тұрғыдан жүзеге асырады.

Аталған мәселені зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде білім берудің әдісін қалыптастырудың маңыздылығы оқу материалдарының мазмұны жан-дүниені қызықтыруға бағытталуы қажет екені көрсетіліп, дамытудың үш шарты төмендегідей жүйеленген:

- Мазмұнның жаңғыртылуы, бұрын жарияланып өтілген фактілерді жаңаша сипаттау, хабарланып отырған мәліметтерге тарихи бағдар беру, білімнің тәжірибелік мәнін ашып көрсету және ғылымның соңғы жаңалықтарын, табыстарын жүйелі баяндау;

- Өзбетінше жұмыс істеудің әр-түрлеріне негізделген, оқытудың проблемалық тұрғыда алған мәліметтерді зерттеу негіздеріне және білім алушының шығармашылық, тәжірибелік жұмыстарына бағытталған оқыту тәсілдері;

- Білім алушының қабілетін ұштау, оқытушының білім алушыға көмек беруге дайын тұруы, олардың күш - мүмкіндіктеріне қолдау көрсету қабілеті, талап қоюшылығы мен адалдығы, білім алушыларды көтермелей білу, сондай-ақ білім алушылардың өзара бәсекесіне көмек көрсете білу қасиеті (Е.Л.Федотова 2008: 149).

Білім беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз берілетін білім сапасын арттыруды жүзеге асыруға бағытталған процесс, яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде дәстүрлі технологияларды тиімді жаңа типті ақпараттық технологияларға алмастыру, оларды дамыту мен нақты түрде практикада жүзеге асыру шаралары.

Білім беру жүйесінің барлық саласында жаңа ақпараттық технологияны жоспарлы түрде енгізіп, жүйелік интегралды өткізу немесе қамтамасыз ету қажеттілігі туындап отыр. Қазіргі замандағы ақпараттық технология әрбір тұлғаның білім алу үдерісінде шығармашылық қабілетін дамытуға айқын мүмкіндіктер береді. Дәл осы ақпараттық технология мен әрбір тұлғаның өзіндік білім алу траекториясын таңдауына жол беретін анық білім беру жүйесін құруды, оқу бағдарламаларының

бағдарламалануы және өзгермелі бейімделінуі есебінен оқу үдерісінің біртұтастығын сақтай отырып оны дараландыруға мүмкіндік беретін компьютердің маңызды дидактикалық қасиеті негізінде тұлғаның оқу үдерісінде танымдық қызметін тиімді ұйымдастыру арқылы жаңа білім алу технологиясын түбегейлі өзгертуді тығыз байланыстырады.

Білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру болып табылады. Олай болса, білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияны пайдалануға, Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыруға мүмкіндік береді.

Білім берудегі танымдық қызығушылықты арттыруды ақпараттандырудың негізгі міндеттері:

- ақпараттық және телекоммуникациялық техникалық құралдармен қамтамасыз ету;
- білім беруді ақпараттандыру бойынша практикалық шараларды анықтап, жүзеге асыру;
- оқу-тәрбие үдерісіне жаңа ақпараттық технологияны енгізуді қамтамасыз ету бойынша ғылыми-ізденушілік және оқу-әдістемелік жұмыстарын жүргізу;
- пәндер бойынша жасақталатын жалпыға міндетті білім стандарттарының және оқу-әдістемелік кешендерінің мазмұнын ақпараттық технологияны пайдалану мүмкіндіктерімен жетілдіру білім беруді басқаруда ақпараттық жүйені құру;
- білім беру мекемелерінің қызметкерлері үшін бағдарламалық-техникалық құралдарды қамтамасыз ету және мультимедиялық бағдарламаларды, электрондық оқулықтарды даярлау.

Оқыту тәжірибесі көрсетіп отырғанындай, білім алушының өз іс-әрекетін жеткілікті деңгейде ұйымдастыруы және психологиялық, теориялық, практикалық даярлығымен қоса, өзбетінше танымдық іс-әрекеттерді орындай алуы мен олардың жеке басының танымдық ізденімпаздығы, қызығушылығы сияқты қасиеттерінің болуын талап етеді.

Пайдаланған әдебиет

2. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы – Астана, 2004.
3. А.М.Новиков Методология образования. – М.: Эгвес, 2002. – 320 с.
4. Е.Л.Федотова Информационные технологии в профессиональной деятельности. – Москва, 2008. – 368 с.

**AZERBAIJANİNASLIĞIN KURUCULARINDAN
MİRZA FATALİ AHUNDZADE 200 YAŞINDA**

**MİRZA FATALİ AHUNDZADE, FOUNDER OF
AZERBAIJANİNASLIK, IS 200 YEARS OLD**

**200 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ОСНОВАТЕЛЯ
АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ МИРЗЫ ФАТАЛИ АХУНДЗАДЕ**

Nail TAN*

Özet:

Türk dünyasının UNESCO'su TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) doğumunun 200. yılı dolayısıyla 2012 yılını "Mirza Fatali Ahundzade Yılı" ilan etmiştir. Ahundzade'nin Türk kültürüne hizmetleri yıl boyunca dile getirilecektir.

Ahundzade, çağdaş Azerbaycan edebiyatının, tiyatro sanatının kurucusu olduğu gibi Azerbaycanşinaslığın da temellerini atan abide bir şahsiyettir. 19. yüzyılda Azerbaycan kültürünü Avrupa'ya, Rusya'ya, İslam dünyasına tanıtan odur. Toplumun dinî bilimlere değil akli bilimlere yönelmesini sağlamış, toplumdaki bozuklukları tenkit ederek çözüm yollarını göstermiş, eğitime önem verilmesini istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Mirza Fatali Ahundzade, Azerbaycanşinaslık, TÜRKSOY.

Abstract:

The UNESCO of the Turkic world TURKSOY (International Turkish Culture Organization) declared 2012 "Mirza Fatali Ahundzade Year" because of the 200th anniversary of his birth. Ahundzade's services to Turkish culture will be talked about throughout the year.

Ahundzade, as well as a founder of modern Azerbaijan literature and drama, is a monumental figure who based Azerbaijanşinaslık. He's the one who introduced Azerbaijan culture to Europe, Russia and Islamic world in the 19th century. He caused the public to turn to mental sciences, not to religious sciences, he criticized the defects in the society and showed the solutions, he wanted the education to be attached importance to.

Key Words: Mirza Fatali Ahundzade, Azerbaycanşinaslık, TURKSOY

* Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Em. Genel Müdürü.
Ankara/TÜRKİYE

Türk dünyasının UNESCO'su TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı), her yıl söz konusu dünyanın önemli şair, yazar ve sanatçılarından bir veya birkaçının doğum-ölüm yıl dönümlerinin yuvarlak tarihlerini dikkate alarak yıl boyunca üye ülkelerde anılmasını, tanıtılmasını kararlaştırıp uygulamaya koymaktadır. Bu çerçevede TÜRKSOY, 2012 yılını, doğumunun 200. yıl dönümü dolayısıyla “Mirza Fatali Ahundzade (1812-1878) Yılı” ilan etmiş bulunuyor. UNESCO ise, ünlü Türk besteci ve şairi İtrî'yi (1640-1712), ölümünün 300. yıl dönümü dolayısıyla yıl boyunca bütün dünyada anılacak Ünlüler Takvimi'ne almıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığının eşgüdümünde 2012 yılında İtrî bütün dünyada anılacaktır.

Çağdaş/Yeni Azerbaycan Edebiyatının kurucusu, Türk-İslam dünyasının ilk büyük oyun yazarı kabul edilen Mirza Fatali Ahundzade/Ahundov'un 200. doğum yıl dönümü dolayısıyla düzenlenen yılın açılış töreni, 26 Ocak 2012 tarihinde TÜRKSOY'un Ankara'daki binasının Konferans Salonu'nda yapıldı. Törende, sırasıyla TÜRKSOY Genel Sekreteri Düsen Kaseinov, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanı Abulfes Garayev, Gürcistan Kültür ve Anıtları Koruma Bakanı Nikoloz Rurua, Kosova Kamu Yönetimi Bakanı Mahir Yağcılar ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay birer açış konuşması yaparak “Mirza Fatali Ahundzade Yılı” ilanının gerekçesini ve Ahundzade'nin Türk dünyası edebiyatındaki yerini, önemini açıkladılar. Kaseinov, konuşmasında Ahundzade Yılı'nın gerekçesini özet olarak şu cümlelerle ifade etmiştir: “Ahundzade çok yönlü bir insan. Ancak, TÜRKSOY olarak biz daha ziyade edebiyat ve tiyatro ile ilgili öncülüğüne vurgu yapmaktayız. Türk dünyasının ilk dramaturgu olan Ahundzade, en zor alanların biriyle komedi ile toplumun aydınlanmasına, ana dilin geliştirilmesine çalışmıştır. Batı'yı Doğu'ya, Doğu'yu Batı'ya tanıtmıştır.” Ünlü yazarın, filozofun hayatını, hizmetlerini dile getiren belgesel filmin gösterilmesinden sonra, “Ahundzade ve Eserleri” konulu küçük panele geçildi. Panelde iki Ahundzade uzmanı söz aldı. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Şube Müdürü Zaman Askerli ile Ege Ü Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yavuz Akpınar. İki konuşmacı, Ahundzade'nin Azerbaycan ve Türk dünyası edebiyatına, kültürel hayatına hizmetlerini anlatıp dinleyicileri bilgilendirdiler.

2012 yılında Türk dünyasında doğumunun 200. yılı kutlanacak Mirza Fatali Ahundzade¹, 12 Temmuz 1812 tarihinde Şeki'de doğdu. 19. yüzyılda 1811 olarak yazılan doğum tarihi 20. yüzyılda düzeltildi. Babası, Güney Azerbaycanlı tüccar Mirza Mehemedtağı, annesi ise Nane Hanım'dır. Mehemedtağı, ticaret dolayısıyla Şeki'ye geçici olarak yerleşmişti. İki yıl sonra, 1814'te Tağızade ailesi, memleketlerine Tebriz yakınlarındaki Hamne kasabasına döndü. Babasının Hamne'de bir karısı daha vardı. İki eş birbiriyle geçinemeyince Nane Hatun, oğlu Fatali'yi yanına alarak evden ayrıldı ve Erdebil'deki amcası “Alimü'l-Ulemâ” unvanlı Ahund (din adamı, hoca) Alesger/Elesger'in (Ali Asgar) yanına gitti. Ahund Alesger, küçük Fatali'yi evlat edindi. Din adamı olması için eğitimiyle bizzat kendisi ilgilendi. Bir ahundun oğlu olduğu için Azerbaycan kaynaklarında Ahundzade (Hoca Oğlu) olarak tanındı. Rus belgelerinde ise aynı anlamda Ahundov soyadıyla yer aldı.²

¹ Mirza Fatali Ahundzade adı, Azerbaycan ve Türkiye'de değişik kaynaklarda Mirze Fetali/Feteli Ahundov, Mirze Fethali/Feteli Ahunzade şeklinde de yazılmıştır. Azerbaycan'da Mirze Feteli Axundov yazılışı yaygındır.

² Yazımızı hazırlarken yararlandığımız temel kaynaklar şunlardır:

Küçük Fatali, 1825 yılına kadar Güney Azerbaycan'da dinî eğitim gördü. 1825'te Ahund Alesger Şeki'ye yerleşti. Fatali, Şeki'de Arapça, Farsça ve dinî bilgiler eğitimini sürdürdü. Ahund Alesger 1832 yılında Hac'ca gitmeye niyetlendi. Fatali'yi daha iyi eğitim görmesi için Gence'de Molla Hüseyin Pişnamazzade'nin medresesine götürdü. Fatali, bu medresede mantık, fıkıh ve hat dersleri de aldı. Hat öğretmeni Mirza Şefi Vazıh/Vazeh, ondaki büyük yeteneği keşfederek, dinî bilimleri bırakıp müspet bilimleri öğrenmesini tavsiye etti. Bu tavsiyenin etkisiyle genç Fatali, babalığı Hac'dan dönünce bir yıl Şeki'deki Rus okulunda öğrenim gördü. Hacı Alesger, 1834'te onu Tiflis'e götürdü. Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliğine doğu dilleri tercüman asistanı olarak atanmasını sağladı. Bundan sonra Tiflis, Fatali'nin hayatına yön veren şehir olacaktır.

Tiflis'te bir süre tercümanlığın yanı sıra bir okulda Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmenliği yaptı (1836-1840). Rusçaya önem vererek bu dili mükemmel derecede öğrendi. Genel Valilik emrinde dış politikayla ilgili yazışmaları yürütmeye başladı. Rusça, Arapça, Farsça, Azerbaycan ve Osmanlı Türkçelerini bilmesi dolayısıyla uluslararası çeşitli toplantılara katıldı. Komisyonlarda görev aldı. Kafkasya'da, İran'da (1848-1849) ve Revan'da (1857-1858) inceleme ve denetimlerde bulundu. 1858'de Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği Başmütercimliğine atandı. Rus bürokrasisinde o dönemde bazı memurlara da rütbe veriliyordu. Mirza Fatali, albay rütbesine kadar yükselmeyi de başardı (1873). Yazarlıkla devlet memurluğunu birlikte sürdürdü.

Edebiyat dünyasına Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazarak girdi. 1837 yılı başlarında Rus yazar A. Bestujev-Marlinski ile tanışıp Rus edebiyatını tanımaya başladı. Rus şair ve yazarı Puşkin'in öldürülmesi (1837) üzerine Sebuhi/Sabuhî takma adıyla yazdığı *Puşkin'in Ölümüne Şark Poeması* adlı şiir Moskova gazetelerinde yayımlanarak övgüyle karşılandı. Tiflis'te öğretmeni Mirza Şefi Vazıh'ın kurduğu Divan-ı Hikmet adlı şairler meclisine üye oldu. Döneminin önemli Azerbaycan şair ve yazarlarından Zâkir, Nâtevan ve Caferkulu Han Nevâ'ya manzum mektuplar yazarak ünlendi. Mevlâna Celaleddin-i Rumî yolunda yürüdüğü şairlerin başında gelir. Azerbaycan edebiyatında divan edebiyatı ile modern edebiyat arasında bir köprü kurmayı başarmıştır.

Şiirin halka ulaşma, onun gelişimini sağlama açısından yetersiz kaldığını görünce, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Knyaz Vorontsov'un da teşvikiyle oyun yazmaya yöneldi. Halka etki gücünü dikkate alarak güldürerek düşündürme, kara mizah yolunu seçti. Komedi/güldürü yazmaya önem verdi. Tiyatroyu, toplumu eğitici bir araç olarak kullanmak istedi. 1850-1855 yılları arasında, Türk-İslam dünyasının ilk önemli modern oyunları denilebilecek altı komedi yazdı. Komedilerinde, Azerbaycanlıların sosyal ve kültürel hayatlarındaki çarpıklıkları, hurafeleri, dogmaları, ilerlemeye engel olan etkenleri işleyerek, çağdaş, uygar bir Azerbaycan ulusu yaratma amacını güttü. İlk yazdığı komedi *Hekâyet-i*

Ahundov, Mirza Fatali (1987), *Eserleri*, Bakü, 320 s., Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Yayını.

Akpınar, Yavuz (2002), *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara, C. 1, s. 213-216, AKM Yayını.

Muhtaroglu, Vilayet (1993), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Ankara, C. III, Azerbaycan Edebiyatı, s. 213-217, Kültür Bakanlığı Yayını: 1481.

Karayev, Yaşar (1999), "Ahundzade ile Başlayan Estetik Hafıza-Azerbaycan Türk Uyanışı", *Belli Baskı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetlerle Azerbaycan Edebiyatı*, Akt. Sabahattin Çağın, Bs. Hzl. Yavuz Akpınar, İstanbul, s. 174-190, Ötügen Yayınları.

TÜRKSOY'un Ahundzade Yılı Açılış Toplantısı basın bülteni.

Bakü Devlet Ü Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nezaket Hüseyinkızı'nın e-posta ile gönderdiği bilgiler.

Molla İbrahimhelil Kimyager (kısaca adıyla *Kimyager*)'dir (1850). Aynı yıl *Hekâyet-i Mösyö Jordan* ve *Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran*'ı da kaleme aldı. Bu komedileri, *Hekâyet-i Hırs-ı Quldurbasan* (1852), *Hacı Qara* (1853) ve *Mürâfîe Vekillerinin Hekâyeti* (1855) izledi. Komedilerini Rusçaya da çevirdi. Çünkü, Rus sansürü nedeniyle Azerbaycan Türkçesiyle yayımına izin verilmemişti. Komedilerinin Rusça çevirileri 1853 yılından itibaren Tiflis'te *Kavkaz* gazetesinde peşpeşe tefrika edildi. Bir bölümü Rusça kitap olarak 1853'te basıldı. Azerbaycan Türkçesiyle *Temsilat* adıyla 1859'da basılan komedileri, Rus sansürüne uğradı. Bazı bölümleri çıkarıldı. *Temsilat*'a, *Aldanmış Kevâkib* uzun hikâyesi de eklendi.

Komedilerinin sahneye konulmasında da çeşitli sorunlar yaşandı. Komedilerinin önce Rusça çevirileri oynandı. Rusça oynanan ilk komedisi *Mösyö Jordan*'dır (1851). *Hekâyet-i Hırs-ı Quldurbasan* Rusça sahneye konan ikinci komedisidir (31 Ocak 1852). Azerbaycan Türkçesiyle oynanan ilk komedisi ise *Hekâyet-i Vezir-i Han-ı Lenkeran/Lenkeran Hanı'nın Veziri*'dir (1873 Bakü). Ahundzade'nin komedileri yaşadığı yıllarda Rusya, İngiltere ve Fransa'da da sahneye konulmuştur. Söz konusu komediler, Azerbaycan millî tiyatrosunun başlangıcı kabul edilmiştir.

Ahundzade'nin 1857'de yazdığı *Aldanmış Kevâkib/Yusuf Şah* adlı uzun hikâyesi, Azerbaycan edebiyatının ilk romanı sayılmıştır. Bu eserde de, komedilerinde uyguladığı edebî yöntemi uygulamış, sosyal bozuklukları dile getirerek halkı eğitmek istemiştir.

1866'da (bazı kaynaklarda 1864) yazarlık hayatının en önemli eserlerinden biri olarak gördüğü *Kemalü'd-dövlə Mektubları (Hindistan Şahzadesi Kemalü'd-dövlə'nin Öz Dostu İran Şahzadesi Celalü'd-dövlə'ye Yazdığı Üç Mektubu ve Celalü'd-dövlə'nin Ona Gönderdiği Cavab)*'ni bitirdi. Ahundzade, hayalinde yarattığı iki devlet yöneticisinin mektupları yoluyla İslam, Türk-İslam dünyasındaki yönetim, sosyal-dinî hayat, eğitim, insan hakları sorunlarını eleştirmiştir. Eserde toplumun ilerlemesi için adaletli bir yönetim, anayasa ve medeni kanunların gerekliliğini savunmuştur. Felsefî bir eserdir. Montesquieu ve Voltaire'in etkisi sezilmektedir. Ömrü boyunca, çok önem verdiği bu eserini ne Rusya'da ne de Avrupa'da yayımlatabileceği bir yayınevi bulamadı. 1868'de Farsçaya, 1874'te de Rusçaya çevrilen eser, bu dillerde de basılamadı. Çünkü, kendisinin de belirttiği gibi; *eserin her satırı kan kokuyordu*. Eser, yazarın ölümünden çok sonra Sovyet döneminde 1926'da Bakü'de yayımlandı.

Azerbaycan edebiyatında edebî eleştiri/tenkit türünün de ilk örneklerini Ahundzade'nin verdiği kabul edilmektedir. Bu konuda, belli başlı yayınları şöyle sıralanabilir: *Fihris-i Kitab (Temsilat*'ın ön sözü, 1859), *Nazm ve Nesr Haqqında* (1862), *Tenqid Risalesi* (1862), *Hekâyet* (1865), *Kritika* (1871), *Mirza Ağa'nın Piyesleri Haqqında Kritik*a (1871). *Kemalü'd-dövlə Mektubları*'nda da zaman zaman edebî tenkitlere yer vermiştir. Çoğu isabetli tenkitlerinin yanı sıra, yaşadığı Sovyet rejiminin etkisiyle ister istemez bazı hatalar yaptığı da görülmüştür. Söz gelimi, Fuzûlî'yi büyük bir şair saymayarak sadece “üstad-ı nazım” kabul etmesi gibi. Rus yönetiminin bir memuru olarak; yönetim hatalarını, sosyal baskıları da dile getirememiş, cahil din bilginlerini ağır bir dille suçlamıştır.

Ahundzade; şair, oyun yazarı, edebî tenkitçi, hikâyeci-romancı olmanın yanı sıra bir düşünce adamı, filozof olarak da Azerbaycan kültür dünyasında yer almıştır. Felsefeyle ilgili eserleri; *Kemalü'd-dövlə Mektubları*, *Con Stüart Mill Azadlık Haqqında*, *Hekim-i İngilis Yuma Cavab*, *Molla-yı Rumî'nin ve Onun Tesnifinin Bâbında*, *Yeq Qelme Haqqında*'dır.

Onun ilgilendiği, yazı alanına giren konulardan biri de Rus Orsusunda görev alması dolayısıyla Doğu-İslam ülkeleri tarihiyle askerî tarihi. 1866 yılından itibaren Tiflis'te Doğu

Bilimci/Şarkiyatçı Adolf Berje'nin yönetiminde yayımlanmaya başlayan *Kafkaz Arkeografiya Komisyonu Akları* ciltlerinde Ahundzade'nin pek çok inceleme ve Doğu dillerinden aktarmaları, çevirileri yer almıştır.

Ahundzade'nin dil ve alfabe alanlarındaki hizmetlerini de unutmamak gerekir. Azerbaycan Türkçesi, edebiyatın şiir dalında oldukça gelişmiş bir edebî dil durumundaydı. Ancak, düzyazı alanında gelişmemişti. Azerbaycan edebî dili düzyazıdaki gelişimini ona borçludur. Oyunları, uzun hikâyesi, tenkit ve diğer yazılarıyla Azerbaycan edebiyatında düzyazı alanında sağlam bir edebî dilin temellerini atmıştır. Arap alfabesinin okuma yazma güçlüğü yarattığı ve Rusya bünyesindeki Türk kavimleri arasında iletişim eksikliğine sebep olduğu düşünceleriyle 1857 yılından itibaren alfabe sorunuyla ilgilenmeye başladı. Önce Arap alfabesinde bazı değişiklikler yapmayı, okuma yazmayı kolaylaştırmayı denedi. Tiflis'ten projesini bazı İslam ülkeleri ve Rusya yöneticilerine ulaştırdıysa da sonuç alamadı. Önerisini Osmanlı devleti yöneticilerine de göndermeyi ihmal etmedi. İstanbul'dan cevap gelmeyince bizzat ilgililerle görüşmek istedi. İzin güçlüğü yaşadı. Nihayet, 1863 yılında Ruslardan izin alarak İstanbul'a gitti. Sadrazam Fuad Paşa'ya sunduğu Arap harflerini yenileştirme projesi (*Alfabe Layihası*), Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyyede Münif Paşa'nın ve kendisinin bulunduğu bir toplantıda tartışıldı ve reddedildi. Aynı toplantıda, Ahundzade'nin *Temsilat* kitabının da üzerinde duruldu, edebî değeri takdir edilerek Osmanlı Türkçesine aktarılması kararlaştırıldı. Ancak, bu karar uygulanmadı. Ahundzade'ye eğitime hizmeti dolayısıyla 4. dereceden Mecidiye Nişanı verildi. Ahundzade, daha sonra alfabe konusundaki düşüncesini değiştirdi. Arap alfabesinin iyileştirilemeyeceğini kabul ederek Latin harflerine dayalı bir alfabe projesi de hazırladı. Bu projesinden ilk defa 1873 yılında İstanbul'da yayımlanan *Hakâyık* gazetesindeki bir mektubunda söz etti. Mektubunda, ya Arap harflerini iyileştirmek ya da Latin harflerine dayalı yeni bir alfabe ortaya konulması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Bu tarihten üç-dört yıl sonra, 1877'de artık tamamen Latin harflerine dayalı alfabeyi savunacak noktaya gelmişti.

Yazdığı kitap ve makaleler; edebî tenkit dışında tarih, coğrafya, din, felsefe, müspet bilimler alanlarındadır. Çok yönlü bir yazar, düşünürdür. *Ekinçi* gazetesinin yayımına büyük önem vermiş, bu gazetede “Vekil-i Milleti Namelum” takma adıyla yazılar yazmıştır. 19. yüzyılda Avrupa, Rusya ve Asya'da en tanınmış, eserleri en çok okunmuş Azerbaycan yazarıdır. Yaşarken, eserlerinin Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca, Farsça, Gürcüce ve Ermeniceye çevrilip okunduğunu görme bahtiyarlığına ermiştir.

Azerbaycan'ın önemli edebiyatçılarından Prof. Dr. Yaşar Karayev, onun Azerbaycan dil, edebiyat ve kültürü açısından değerini, önemini “Ahundzade ile Başlayan Estetik Hafıza; Azerbaycan Türk Uyanışı” başlıklı uzun makalesinde şu cümlelerle açıklıyor:³

“Profesyonel millî tiyatro sanatının, gerçekçi estetik düzyazının, demoktarik felsefi ve estetik düşüncenin, ilk alfabe değiştirme düşüncesinin, genellikle manevi kültürümüzün bütün alanlarında ‘Yeni Çağ’ın mimarı olan Mirza Fathali'nin zengin ve çok yönlü yaratıcılığı/sanati, bölgesel-millî sınırları aşip İslam toplulukları nezdinde, bütün Doğu ve bütün insanlık için tarihî bir anlam ve önem kazanıyor. O, estetik özelliklerini bugün de kaybetmeyen ilk komediye yazar; profesyonel edebî tenkidin yeni bir merhalasını başlatır; ilk defa anayasaya dayanan halk hâkimiyeti, sosyal hürriyet ve demokratik inkılap konularında konuşmaya başlar.

³ Karayev, agm., s. 176-178.

Azerbaycan, Ahundzade döneminde Rusya'nın doğusunda, Yakın ve Orta Doğu'da sosyal düşüncenin, estetik felsefi ilerlemenin düşünce merkezi hâline gelir. Bugün de Doğu'da, estetik ve demokratik düşüncenin semasında dalgalanan bayrakta Ahundzade'nin adresi ve imzası görülmüyor.”

Prof. Dr. Nizamî Ceferov, *Azerbaycanşünaslığın Esasları* kitabında 19. yüzyılın ortalarında “millî birlik, içtimai ittifak, bağımsız devlet idealleri üzerinde kafa yoran, halkı aydınlatan üç mütefekkinden (Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fatali Ahundov ve Şeyh Cemalettin Efganî) biri” olarak ondan ve düşüncelerinden söz etmektedir⁴.

18 Mart 1878 tarihinde Tiflis'te hayata gözlerini yuman Ahundzade'nin cenazesi, büyük bir törenle şehrin Müslüman Mezarlığı'nda toprağa verildi. 1903 yılında “*Temsilat*’ın yayımının 50. Yılı” Tiflis'te törenle kutlandı. Doğumunun 100. yılında, 1911'de (Yanlış olarak doğum tarihi o yıllarda 1811 biliniyordu.) Bakü ve Tiflis'te görkemli etkinlikler düzenlendi. Bakü ve Tiflis'te doğum yılı kutlanan, Azerbaycanlıların deyişle jübilesi kutlanan ilk yazar Ahundzade'dir. Bu kutlamayı Sovyet döneminde 1928, 1938, 1952, 1958, 1962, 1982 yıllarında düzenlenen doğum yılı kutlama ve ölüm yılı anma toplantıları izledi. 2012'de ise bütün Türk dünyası onun 200. doğum yılını kutlamaktadır. Bakü'de 1930 yılında heykeltıraş Pyotr Sabsay'ın yaptığı heykeli de dikilmiş, 1962'de hatıra pulu çıkarılmıştır. Tiflis'te yaşadığı ev müze hâline getirilmiştir.

İlk baskı yıllarına göre, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesiyle kitap hâlinde yayımlanmış başlıca eserleri şunlardır:

Temsilat (Tiflis 1859), *Kemalü'd-dövlə Mektubları* (Bakü 1926), *Hekâyet-i Hırs Qolubdurbasan* (Bakü 1938), *Hekâyet-i Molla İbrahimhelil Kimyager* (Bakü 1938), *Seçilmiş Eserleri* (Bakü 1938), *Eserleri I-III* (Bakü 1938), *Aldanmış Kevâkib* (Bakü 1962), *Komediyalar* (Bakü 1962), *Elibâ-yı Cedîd ve Mektûbât* (Bakü 1963), *Piyesler* (Bakü 1968), *Mürâfîe Vekillerinin Hekâyeti* (Bakü 1969), *Aldanmış Kevâkib-Kemalü'd-dövlə Mektubları* (Bakü 1985), *Bedîi ve Felsefî Eserleri* (Bakü 1987), *Puşkin'in Ölümüne Şark Poeması* (Bakü 1987), *Komediler/Temsilat* (İzmir 1988, hzl. Yavuz Akpınar). *Eserleri* (3 cilt), 2005 yılında Bakü'de Latin harfleriyle de basılmıştır.

Komedilerinden bazıları uzun metrajlı filmlere konu oldu: *Hacı Qara* (1929), *Derviş Parisi Partlatır* (1976), *Hacı Qara* (2002) gibi. Ayrıca, hakkında 1939, 1962, 1972 ve 1982 yıllarında belgesel filmler hazırlandı.

Doğumunun 200. yılında Türk dünyasının büyük edebiyat, sanat ve düşünce adamı Ahundzade'yi saygıyla anıyoruz.

⁴ Ceferov, Nizamî (2005), *Azerbaycanşünaslığın Esasları*, Bakü, s. 215-239, Pedagogika Yayınevi.

KONUŞMA SANATI VE KONUŞMA KÜLTÜRÜ

NATIQLİK SƏNƏTİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

THE ART OF RHETORIC AND SPEECH

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА И ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО

Natavan Eyyub CƏFƏROVA*

Özet

Yazıda konuşma sanatının seçkin adamların oluşmasını önemli derecede etkileyen konuşma kültürünün gelişimi incelenmektedir. Seçkin konuşmacılar arasında ünlü bilim adamları, şairler, yazarlar, besteciler ve diğer sanat adamları vardır. Yazıda ayrıca kendi kültür ve anılsal düzeyini amaca yönelikli biçimde artırabilen saygın lider düzeyine yükselen kişiliğin oluşmasına konuşma kültürünün etkisi açıklanır.

Anahtar kelimeler: konuşma kültürü, ton, sesin tonu, tını, konuşma hızı, mimik, konuşma sanatı, konuşma zenginliği, anlatımlı konuşma, düşüncenin duygusal anlatımı.

Резюме

В статье исследуется путь развития риторического искусства, оказавший большое влияние в формировании выдающихся деятелей ораторского мастерства, в числе которых были ученые, поэты, писатели, композиторы, и другие деятели искусств. Также рассматривается большое влияние речевой культуры в формировании личности, способной стать достойным лидером целенаправленно, культурно отстаивающим свою точку зрения.

Ключевые слова: культура речи, интонация, тон голоса, тембр, темп речи, мимика, ораторское искусство, выразительность речи, красноречие, эмоциональное выражение мысли.

Summary

Development of speech culture and its great impact to the formation of outstanding representatives, as well as scientists, writers, poets, composers and representatives of other art fields is studied in this article. Also influence opportunity of speech culture to the

* Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının dissertantı Bakı Musiqi Akademiyasının Musiqi tarixi kafedrasının b.müəllimi. /AZERBAIJAN

formation of persons who can reach high leadership level at the science and art field, thought according to the modern civil norms level and possessing talent to express his original opinions is studied in this article.

Key Words: speech culture, intonation, tone of voice, timbre, speed of speech, mimicry, oratory, expressiveness of speech, eloquence, emotional expression of thoughts.

Cəmiyyətdə insanın uğuru müəyyən mənada onun dili hansı səviyyədə bilməsindən asılıdır. Əlbəttə, burada söhbət insanın nitq mədəniyyətindən çox onun ana dilinin sirlərinə mükəmməl yiyələnməsindən gedir. Belə ki, dil sadəcə ünsiyyət, yaxud fikri ifadə vasitəsi deyil, o həm də bizi əhatə edən aləmlə birləşdirən mühüm faktordur.

Məlum olduğu kimi, müsahiblərdən birinin nitqi məntiq və informasiya baxımından zəif olduğu halda çətin ki, onu axıradək kimsə həvəslə dinləsin. Təəssüf doğuran odur ki, bəzən mədəni insan belə müsahibi məcburən dinləməli olur və onun sözünü kəsməyi özünə rəva bilmir. Belə halda dinləyicidə əsəbilik, hətta ruh düşkünlüyü yaranır və nəticə etibarlı ilə onların kommunikativ fəallığı aşağı düşür. Elə buna görə də ünsiyyətinin keyfiyyəti və zənginlik dərəcəsi natiqin kifayət qədər düzgün nitq strategiyası və taktikası seçməyindən asılıdır.

Nitq prosesində doğma dili mükəmməl bilmək və yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmaqla bərabər yeni informasiyanı ötürmək, fikirləri, hissləri, ovqatı, istəyi ifadə etmək üçün həm də verbal və qeyri-verbal, yəni kinetik (qeyri-dil) ünsiyyət vasitələrindən istifadə etmək çox vacibdir. Bu prosesdə bəzən qeyri-verbal vasitələr mühüm rol oynayır.

Bunlardan əlavə ünsiyyətin insan intonasiyasına aid olan və onu təşkil edən fonasion vasitələri mövcuddur. Qeyd edək ki, ünsiyyət zamanı nitqin səs tərtibatı, onun intonasiyası böyük rol oynayır. İntonasiya öz növbəsində dörd akustik komponenti- səsin ahəngini, səslənmənin gücünü, sürətini və tembrini əhatə edir. Çox zaman müsahibin səsinin ahənginin dəyişməsi ilə nitqin nəzərə çarpacaq dərəcədə melodik təsiri artır. Öz fikrini dinləyiciyə çatdırmaq istəyən hər kəs öz nitqinə düzgün ahəng verməyi, ona melodik əlvanlıq gətirməyi bacarmalıdır. Məlum olduğu kimi, natiqlərin bir çoxunun qüsuru onların nitqinin yeknəsəgliyindədir. Bu əsasən nitq boyu səsin yüksəkliyinin dəyişməzliyi yəni nöqtə və vergülsüz olduğu halda baş verir. (1-191-195)

İstər həddən artıq yüksək və istərsə də həddən artıq aşağı ton insanın nitqinin emosional gözəlliyini azaldır. Son dərəcə yüksək ton sadəcə olaraq fiziki yorğunluğa səbəb olur, aşağı ton isə dinləyicidən yüksək eşitmə gərginliyi tələb etdiyindən əsəbilik yaradır.

Pol Soper özünün “Nitq sənətinin əsasları” kitabında qeyd edirdi: “Şövk və səylə ünsiyyətə girişən natiqlər adətən yüksək tonla danışirlar. Öz səsinin diapazonunu müəyyənləşdirmək, onu düzgün tənzimləmək və onun tonallığını əlvanlaşdırmaq çox vacib şərtidir. Səslənmənin gücü səs tellərinin rəqs amplitudasından və gərginliyindən asılıdır. Amplitudasının gücü səsin intensivliyini artırır. Intensivliyin səviyyəsi dəyişməyə bilər, lakin intensivliyin xarakteri tez-tez dəyişir. Ton və intensivliyin qarşılıqlı təsiri nitqin səsinə gücləndirir”. (2-195-200)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insanın hansı tonda nitq söyləməsini onun həyat şəraiti, psixi durumu, tərbiyəsi, genetikası, ətrafdakılara münasibəti müəyyənləşdirir.

İntonasiyanın daha bir vacib elementi tembrdir. Səsin yüksəkliyinə görə onun aşağıdakı tipləri müəyyənləşdirilir: bas (yoğun), bariton, tenor, mezzosoprano, soprano, koloratursoprano və s. Əlbəttə, hər bir adamın tembrli fərdi və təkrar olunmazdır. O,

insanın emosional vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər və məhz elə buna görə də tembrin nitqə bu və ya digər ekspressiv, emosional keyfiyyət verən spesifik rəng adlandırılır.

R ritorik (bəlağətli) çıxış zamanı intonasiya, səsin ucalığı, tembr, səslərin tələffüz xüsusiyyətləri, nitqin sürəti (tempi), habelə jestlər, hərəkətlər, mimikalar mühüm rol oynayır.

Tarixi faktlar göstərir ki, natiqlik sənətinin meydana gəlməsində, inkişafında, və əhəmiyyətli fikir mübadiləsinin aparılmasında insanların yaşadığı cəmiyyətdə demokratik idarə formasının mövcudluğu, vətəndaşların ölkənin ictimai həyatında fəal iştirakı güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Bir çox müasir tədqiqatçılar natiqlik sənətinə insan fəaliyyətinin spesifik bir növü kimi baxır və hesab edirlər ki, ixtisası üzrə şifahi nitqlə bağlı olan hər bir kəs bu sənətə yiyələnə bilər.

Antik dövrlərdən bəri ən geniş yayılmış şifahi çıxışın strukturu üç hissədən (giriş, əsas hissə, nəticə) ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir çıxış özünün fərdi başlanğıcı ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı nitqin məzmununu, növünü, auditoriyasının tərkibini onun hazırlıq səviyyəsini və həmçinin nitqin özünün emosional vəziyyətini nəzərə almaq vacibdir. R ritorik nitqdə dinləyicilərin duyğularına ünvanlanmış psixoloji dəlillər əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər natiq öz çıxışında insanların hissəsinə toxuna bilirsə, onda onun nitqi dinləyicilərə daha çox təsir edir və yadda qalır. Psixoloqlar sübut edirlər ki, inandırma prosesində dinləyicinin emosional durumu və nitqin predmetinə onun subyektiv münasibəti güclü təsir göstərir, elə buna görə də psixoloji dəlillər praktiki olaraq istənilən hissə toxunmaqla arzu olunan nəticənin əldə edilməsinə kömək edir.

Natiqlər çox vaxt dinləyicinin mənlilik hissəsinə müraciət edir, onlarda pozitiv hisslər oyadır, habelə inamsızlığı, şübhəni aradan qaldırmağa nail olmağa çalışır. Lakin psixoloji dəlillərdən istifadə edərkən ritorik etikanı unutmamaq olma, çünki o emosiyaya müraciət etməyi qadağan edir, çünki, sonuncu konfliktə gətirib çıxara bilər.

Natiq və auditoriya arasında canlı kontaktın yaranması üçün vacib şərt dinləyicilərə səmimi, hörmətli münasibətdən, onları əsl ünsiyyət partnyoru kimi qəbul etməkdən ibarətdir. Dinləyicilər natiqlə münasibətdə ona xüsusi tələblər irəli sürür, çünki ünsiyyət prosesində onlar natiqə lider kimi baxır və eyni zamanda istəyirlər ki, o bu etimadı doğrultsun. Bu səbəbdən də dinləyicilər natiqin səsinə qətiyyət, davranışında inam, simasında ləyaqət və sakitlik görmək istəyirlər.

Məlum olduğu kimi, qədim Misirdə, Babilistanda, Hindistanda, Çində natiqlik sənəti yüksək səviyyəyə ucalmış, əhəmiyyətli ictimai hadisəyə çevrilmişdir. O zaman Çin padşahlarının saraylarında nitq elminin sirrlərinə yaxşı bələd olan natiqlərin gözəl nitqləri yüksək qiymətləndirilirdi. Lakin məhz Qədim Yunanıstan natiqliyinin vətəni hesab edilirdi. Çünki burada epos, lirika, drama, musiqi və memarlıqla yanaşı ritorika vacib və mürəkkəb yaradıcılıq növü kimi qəbul edilirdi. Natiqlik mədəniyyəti eramızdan əvvəl V əsrdə tamamilə formalaşmışdır. Bu zaman natiqin məntiqi və emosional nitqi dinləyicilərə tam aydın olur, onların ruhunu oxşayırdı. Həmin dövrdə Yunanıstanda mədəni həyat sürətlə inkişaf etməyə başlamış, astronomiya, hesab, biologiya kimi təbiət elmlərlə bərabər həm də fəlsəfi fikirlər formalaşmış, dialektika, etika, estetika, qrammatika, məntiq sahəsində problemlər işlənilib hazırlanırdı. İncəsənət çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı, memarlıq, heykəltaraşlıqla yanaşı, Esxilin, Sofoklun, Evripidin, Aristofanın teatrı şöhrət qazanmışdı. Bu coşğun şəraitdə natiqlik sənəti də inkişaf etmiş və təkmilləşmişdi. Hec də təsadüfi deyildir ki, bu sənətin görkəmli ustadları hesab olunan Dinarx, Qorgiy, İsokrat, İsey, Esxil, Filokrat, xüsusən də Demosfen, həm də tanınmış ictimai və dövlət xadimləri idilər. Bu

natiqlərdən hər biri çalışırdılar ki, gözəl natiqlik mədəniyyəti ideoloji və siyasi mübarizənin kəskin silahına çevrilsin.

“Bizim eradan əvvəl V əsrdə sofistlər (sofizm-düzgün olmayan fikri düzgün kimi təqdim, sübut etməyə çalışan fəlsəfi nəzəriyyə) mübahisə sənətini inkişaf etdirir, sübut etmə məharətini daha da təkmilləşdirir, rəşional düşüncə mədəniyyətini daha da zənginləşdirir və fəlsəfə ilə ritorikanı yaxınlaşdırırdılar. Onlar söz sənətini insanlara təsir edən elm hesab edirdilər. Sofistlərin tanınmış nümayəndəsi, quldarlıq demokratiyasının ideoloqu və siyasi xadimi ritorika nəzəriyyəsinin yaradıcısı Abderyalı Protaqor (e.ə. 481- 441) natiqlik sənətində sözə önəmli əhəmiyyət verərək hesab edirdi ki, dilin öyrənilməsi və qrammatikanın işlənilib hazırlanması çox vacibdir. Natiqlik sənətinin problemləri ilə sofistikanın digər nümayəndəsi, Demosfenin şagirdi Sisiliyalı Gorgiy də fəal məşğul olmuş və hər bir sözə natiqlik sənətinin vacib elementi kimi xüsusi önəm verirdi”.(3-7-29)

Akademik dialoq-müsahibənin görkəmli ustası Sokrat (e.ə. 469-399-cu illər) olmuşdur. Onun istehzalı münasibəti dialoqu kəskinləşdirmiş, daima insanda düşüncə tərzini oyatmışdır. Sokratın şagirdi Platon dialoq sənətini əhəmiyyətli dərəcədə ucaldaraq onun ən mürəkkəb fikirləri, müddəaları və ideyaları ifadə edə bilən kamil şifahi-kütləvi formasını yaratmışdır.

Platonun dialoqlarını bir növ dərin mənalı və parlaq bədii obrazlardan ibarət fəlsəfi dram hesab edirdilər.

Antik natiqlik sənətinin çiçəklənməsində misilsiz xidmətləri olan Demosfeni (e.ə. 384-322-ci illər) cəmiyyətdə təkcə nəsihət verən kimi deyil, həm də ictimai hakim, siyasi lider, hazırcavab polemikaçı və dərin psixoloq kimi tanıyırdılar. Maraqlıdır ki, Demosfen istənilən həyat şəraitində hamını sona qədər onu dinləməyə məcbur etməyi bacarırdı. Demosfenin nitqi həmişə aydın və əsaslandırılmış olurdu. O, kütləyə antik ritorikasında önəmli əhəmiyyət kəsb edən inandırıcı psixoloji dəlillərlə təsir etmək məharətinə malik idi. Onun nitqinin qeyri-adi ifadəliliyi, intonasiya çevikliyi, jestləri, auditoriya qarşısındakı artistik davranışı daima insanlarda dərin təəssürat yaradırdı. O, kütləvi nitqdən istifadə edənlər üçün vacib olan mənavi-etik prinsipləri və normaları formalaşdırmışdı. (4-179-183) Qədim dünyanın dahi nitqinin bu müddəaları, tezisləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ritorika nəzəriyyəsinin formalaşmasına antik nəzəri və fəlsəfi fikir mədəniyyətinin inkişafının əsasını qoymuş ensiklopedist Aristotelin də xidmətləri danılmazdır. Bu baxımdan onun qiymətli nailiyyətlərindən hesab olunan məntiqə, estetikaya, mühakiməyə dair əsərləri və xüsusən də “Orqanon” (“Analitika”), “Ritorika”, “Poetika” neçə əsərlərdir ki, öz dəyərini saxlamaqdadır.

Aristotelin “Ritorika”ya dair kitabı üç hissədən ibarətdir: nitqin dili, üslubu və strukturu. Bunlar haqqında Aristotel yazırdı ki, “nitq gözəlliyi və nəəcibliyi ilə seçilməlidir”, o nitqin aydınlığına və səslənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu əsərin dəyəri həm də ondadır ki, natiqlik sənəti haqda yazılmış və günümüzə kimi tam şəkildə gəlib çatmış yeganə qədim yunan kitabıdır.

Antik ritorikasında Qədim Yunanıstandan sonra görkəmli yeri bəşəriyyətə parlaq natiqlər nəslinə bəxş edən Roma tutur. Bu natiqlər nəslinin başında təbii ki, dahi Mark Tullen Sisseron (e.ə. 106-43-cü illər) durdu. Sisseron Demosfenin yolunu davam etdirərək məhkəmə nitqini xüsusilə inkişaf etdirmişdi. O, özünün “Brut” (Roma natiqliyinin tarixi haqda), “Məşhur natiqlər haqda”, “Natiq”, “Natiq haqda” əsərlərindən, həmçinin ritorikanın tarixi və nəzəri aspektlərindən söhbət açmışdır. Sisseron hesab edirdi ki, ritorika ilə insanlara təsir etmək imkanı var və buna görə də hər bir dövlət və ictimai xadim natiqlik sənətinə yiyələnməlidir.

Roma natiqlik sənətinin konsepsiyası ilə həmçinin böyük natiq Mark Fabiy Kvintilian (e.ə. 39-95-ci illər) məşğul olmuşdur.

İctimai fikrin inkişafını əks etdirən natiqlik sənətinin növbəti mərhələsi xristianlığın meydana gəlməsi (IV-V əsrlər) və islamın (VII-VIII əsrlər) yayılması dövrünə təsadüf edir. Din insanların dünya görüşlərini tamamilə dəyişdirmişdi. Xristian və islam təbliğatçılığı natiqlik sənətinin inkişafının əsas faktoruna çevrilmişdi. Natiqlik sənətinin qədim və zəngin kökləri əsasında Şərq ölkələrində və xüsusilə də Azərbaycanda ritorika geniş vüsət almışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan fars dilli poeziyanın çiçəklənən dövründə, Azərbaycanda poetik yaradıcılığın şifahi və yazılı formalarının yaranmasının ilkin mərhələlərində də Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin böyük rolu olmuşdur.

Qətran Təbrizi özünün “Divan”, “Qövsnamə” kimi əsərlərində qeyd edirdi ki, insan özünə düzgün yolu əsl-nəcabətinə və varına görə deyil, əqli, vicdanı və kişiliyi ilə açar bilər. Oxşar fikri XII əsrin natiq-şairi Xəqani Şirvani özünün savadı, hazırcavablığı və azadsevərliyi ilə zənginləşdirmişdir. Xəqani Azərbaycan poeziyasına dəyişməz natiq kimi daxil olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə əvəzsiz tövələr vermiş Nizami Gəncəvinin ideyaları Yaxın və Orta Şərqdə fəlsəfi, bədii-estetik, sosial-epik dünyagörüşlərin sonrakı inkişafına böyük təkan vermişdi. Dahi humanist yaratdığı ölməz poemalarında, qəzəllərində, qəsidələrində istedadlı natiq kimi insanlarla xeyirxahlığın, fəlsəfi və sosial problemləri barədə öz düşüncələrini inandırıcı şəkildə bölüşürdü. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, Nizaminin yaratdığı obrazlardan və ideyalardan Dante, Petrarca, Şekspir, Volter, Höte, Qotsi, Bayron, Puşkin kimi də sənətkarlar bəhrələnmişlər. Hələ XIII əsrdə fars dilli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvidən başlayan bu varislik ənənəsi fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami, özbək şairi Əlişir Nəvai və bir çox başqaları ilə davam etdirilmişdir. Bu sənətkarların hamısı Nizami yaradıcılığındakı lakonikliyə, yığcamlığa və məna dərinliyinə heyranlıqla yanaşmışlar. Nizami sözcülüyn əleyhinə idi:

“Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da”

Şair az söz ilə çox məna ifadə etməyi tövsiyə edirdi:

“Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun” (5-24-25)

Nizaminin söz sənəti sahəsində yaratdığı ənənələri doğma Azərbaycan dilində Nəsimi, Füzuli və s. davam etdirmişlər. Füzuli dahiyanə yazırdı ki, hər kəs danışmaq tərzinə görə, işlətdiyi sözə verdiyi qiymətə görə bir növ özünü cəmiyyətdə xarakterizə edir “Kim nə miqdər olsa, əhlin eylər ol miqdər söz”.

Orta əsrlər Avropasında formalaşan Renessans mədəniyyəti incəsənətin bütün sahələrini əhatə etmiş, XIV-XVIII əsrlər ritorika sənətində iki əsas istiqamət yaratmışdır. Bunlardan biri kəndli hərəkətində formalaşan natiqlik sənəti, digəri isə burjuva mühitində yaranan ritorika idi. Reformator ideyaları ilə zəngin olan ilk kəndli natiqləri Fransada Gilyom Kol; İngiltərədə Con Boll, Uot Tayler; Çexiyada Yan Qus idi.

Burjuva cəmiyyətində humanist ideyalarla köklənmiş natiqlik sənəti Jan Pol Maratın (1743-1793), Maksimilien Robespierin (1758-1794) xidmətləri sayəsində yeni məzmun kəsb etmişdir.

Rusiyada natiqlik sənətinin XVII əsrə qədərki tarixi M.İ. Usaçevin “Ritorika” (1699) adlı dərsliyində şərh edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın kübar təbəqələrində mövcud olan ritorika əsasən universitet natiqliyi ilə bağlı idi. Bu sahədə Moskva

universitetinin və Elmlər Akademiyasının yaradıcısı M.V.Lomonosov (1711-1765) köklü islahatlar aparmış və yeni rus ritorikasının əsasını qoymuşdur. Onun “Qısa natiqlik dərsləri” və digər əsərləri bu sahədə sənətin nəzəri aspektlərinə həsr olunmuşdur.

XIX əsr rus akademik ritorikasına A.İ.Gertsen, V.Q.Belinski, N.V.Qoqol, M.E.Saltikov-Şedrin, A.P.Çexov kimi sənətkarlar öz kütləvi çıxışları ilə son dərəcə dəstək vermişlər. Burada T.N.Qranovskinin (1813-1855) məşhur mühazirələri barədə Gertsenin qeydlərini də xatırlatmaq yerinə düşərdi,

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dövrdən danışarkən bu sənətin Azərbaycan mühiti ilə səsləşdiyini qeyd etməmək olmaz. Artıq XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan ziyalıları mütərəqqi maarifçilik ideyaları ilə yaşayırdılar. Yaxın Şərq və Avropa mədəniyyətlərinə yaxşı bələd olan şair, yazıçı və alim Abbasqulu ağa Bakıxanov öz əsərlərini fars, Azərbaycan və ərəb dillərində yazmışdı. Rus, fransız və digər avropa dillərini mükəmməl bilən Bakıxanov özünün gözəl nitqi və yüksək etik davranışı ilə avropalıları, rusları, o cümlədən Puşkinlər ailəsini valeh etmişdi.

Milli mədəniyyətimizdə dramaturgiyanın əsasını qoymuş, M.F.Axundov öz əsərləri ilə ədəbi dilimizin zənginləşməsinə, neqativ vərdislərdən insanların uzaqlaşdırılmasına çalışmışdır. Vətənpərvər yazıçı ədəbiyyatımıza avropa və rus mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələrini gətirmişdir. Onun bu ideyalarını mədəniyyətimiz üçün yeni sayılan kütləvi mətbuatda H.Zərdabi davam etdirmişdir. Bu dövrü təmsil edən sənətkarlarımız doğma dilimizi ərəb, fars ünsürlərindən təmizləmək məsələsini başlıca vəzifə kimi qarşıya qoymuşdurlar. Bu baxımdan N.Nərimanovun, Ə.Haqqverdiyevin, N.Vəzirovun və xüsusən də C.Məmmədquluzadənin xidmətləri ölçüyə gəlməzdir.

C. Məmmədquluzadə felyetonlarında və bədii əsərlərində nitqin rəvanlığını, təmizliyini ön plana çəkmişdir. Yazıçı bəzi əsərlərində gənclərə müraciət edərək deyirdi ki, kor-koranə əcnəbiləri təqlid etməyin (“Meymunlar”, “Annamı kitabı”) doğma və əcnəbi dillərdə səlis danışın, çünki hər kəsin qabiliyyəti, səliqəsi onun nitqindən başlayır.

Nitq mədəniyyətinin kütləvi xarakter alması, yəni xalqın bütün təbəqələrini əhatə etməsi üçün teatr, opera, kino kimi incəsənət növlərinin əhəmiyyəti misilsizdir. Bu baxımdan XX əsr milli mədəniyyətimizin inkişafında fədakarlıq göstərmiş Üzeyir Hacıbəyovun xidmətinə xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ü.Hacıbəyov mədəniyyətin, incəsənətin müxtəlif problemləri ilə bağlı inandırıcı çıxışları, rəngarəng obrazlı müqayisələri və musiqi nümunələri ilə özünə böyük auditoriyanı cəlb edə bilirdi. Bu dahi insan bütün sahələrdə, o cümlədən bəstəkarlıqda, ədəbiyyatda, elmi və pedaqoji fəaliyyətdə Şərq və Qərbin sintezini yaratmağa çalışmışdır. Bunun nəticəsi kimi, onun yaratdığı obrazların bəzilərinin nitqində yığcamlıq, əlvanlıq, zənginlik müşahidə olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, dahi sənətkarın əsərlərində işlənmiş bir çox ifadələr xalq arasında zərb-məsəl, aforizm kimi işlədilir. (7-23-27)

Azərbaycan ictimaiyyəti minnətdarlıqla görkəmli ziyahlarından olan professor, xalq artisti, bəstəkar Ə.Bədəlbəylinin radio və televiziya vasitəsi ilə musiqi, xüsusən də muğam problemlərinə dair inamlı çıxışlarını xatırlayır. Q.Qarayevin müasir musiqi mədəniyyəti haqqında elmi-fəlsəfi çıxışları Azərbaycanda və xaricdə rəğbətlə qarşılanırdı. Q.Qarayev heç bir hazırlıq olmadan müasir qərb musiqisi barədə elə inamla və dərin mülahizələrlə çıxış edə bilirdi ki, bu sahəyə neqativ münasibət bəsləyən, yaxud az bələd olan hər kəs bu boşluğu dərhal doldurmağa çalışırdı.

Azərbaycanın görkəmli natiqləri Mehdi Məmmədov, Cəfər Cəfərov, Əfran Daşdəmirov və bir çoxları bədii, ədəbiyyat, incəsənət və elm sahəsində müasir nitq mədəniyyəti məktəbi yaratmışlar. Əlbəttə, milli mədəniyyətimizdə ritorika sahəsində

özünəməxsus iz qoyub getmiş incəsənət xadimlərinin, siyasətçilərin yaratdıqları zəngin nitq mədəniyyəti bu gün də yaşayır və inkişaf edir.

Sonda inamla demək olar ki, natiqlik insanın hislərinə, şüuruna mənəvi həyatına güclü psixoloji-emosional təsir edən və silinməz izlər buraxan əsl sənətdir. Başqa sözlə desək, natiqlik sənəti hər şeydən öncə ondan ibarətdir ki, ondan istifadə edən natiq hər hansı bir mətnin, çıxışın mayasını təşkil edən fikirlərin bütün zənginliklərini açır, mətnlə düşünməyi bacarır və fikirləri ilə, canlı danışığı ilə dinləyiciyə təsir edə bilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Л.А.Введенская «Русский язык и культура речи» («Rus dili və nitq mədəniyyəti») М. 2005, 581 s.
2. П.Л.Сопер «Основы искусства речи» («Nitq sənətinin əsasları») М. 1958, 471 s.
3. М.Т.Цицерон «Три тракта об ораторском искусстве» («Natiqlik sənəti haqda üç əsər») М. 1972, 470s.
4. Античная литература, М, Просвещение, 1973, 389 s.
5. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» Bakı, 1962, 358 s.
6. М.Р.Львов « Основы теории речи» («Nitq nəzəriyyəsinin əsasları») М. 2010, 248 s.
7. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası, Bakı, 1996-cı, 303 s.
8. М.В.Ломоносов, полное собр.соч. «Краткое руководство к красноречию» («Qısa natiqlik dərsliyi») т. 4, М, 1952, 91 s.
9. А.А.Ивин «Риторика – искусство убеждать» учебное пособие, дərslіk. (Ritorika – inandırma sənətidir») М. 2002, 29 s.
- Б.Н.Головин «Основы культуры речи» («Nitq mədəniyyətinin əsasları») М.1980, 333 s.

MUHİBBÎ DİVANİ'NDA KİŞİ KADROSU

THE PERSONS IN MUHİBBÎ'S DIVAN

ЛИРИЧЕСКИЕ ГЕРОИ ДИВАНА МУХИББИ

Yrd. Doç. Dr. Nevin AKKAYA*

Özet

Bu çalışmanın amacı Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan cihan padişahı Kanûni'nin Muhibbî Divanı'ndaki ilk üç yüz şiiri kişi kadrosunu tespit etmek ve bu kişileri şiirlerindeki işlevleri bakımından değerlendirmektir. Muhibbî, Divanında bulunan iki bin yedi yüz doksan dokuz gazeliyle Türk edebiyatının en çok gazel söyleyen şairlerinden biridir. Bir cihan sultanı oluşunu aksettiren söyleyişleri yanında devrindeki diğer şairler gibi yaşadığı ve mensup olduğu dînî, ahlakî ve geleneksel değerlerini kısacası sosyal hayata ait unsurları çokça kullanmıştır. Bu unsurları dile getirirken yaşadığı ve hükmettiği coğrafyadan dînî, efsanevi kahramanlardan yararlanmıştır. Divanında yer adlarından, önemli dînî, efsanevi kişi ve kavimlerden söz eden şiirlere rastlanır. Bu çalışmada iki bin yedi yüz doksan dokuz gazelin ilk üç yüzü incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Yapılan değerlendirme sonucunda şiirlerde yer alan kişi kadrosu şöyle tasnif edilmiştir:

1. Osmanlı sahası dışındaki devlet adamları
2. Şairler
3. Sanatkârlar
4. Tarihi, efsanevî şahsiyetler
5. Masal, hikâye kahramanları
6. Dini kişiler

Bu kişiler arasında şiirlerde yer alma oranı en yüksek Mecnûn ve Leyla olurken, en düşük oran ise Mani ve Calinus'ta görülür.

Anahtar Kelimeler: Muhibbî, Divan, Kişi Kadrosu, Şair.

Abstract

The study aims to categorize the characters in the first 300 poems of Suleyman the Magnificent which he wrote under the pseudonym of Muhibbî and to evaluate them in terms of their functions in the poems. After the evaluation, the characters were categorized as follows:

* Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi. İzmir/TÜRKİYE

1. The statesmen outside the Ottoman Empire
2. Poets
3. Artists
4. Historical, mythical people
5. Tale, story heroes
6. Religious people

Among these characters, the most frequently mentioned ones are Mecnun and Leyla, and the least Mani and Calinus.

Key Words: Muhibbî, Divan, Persons, Poet.

Giriş

Osmanlı kaynaklarında kanun koyuculuğu ile Kanûni ünvanını alan Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kanûni Sultan Süleyman, padişah şairler içinde en verimli şairdir.

Kanûni'nin kanun yapıcılığı, devlet idareciliği, üç kıtaya hükmettiren sayısız zaferleri yanında şairliği ile ilgili bilgi veren kaynaklar sınırlı sayıda ya da şairlik yönüne çok az değinilmiştir. Âşık Çelebi, Sahî Bey, Ahdî, Latîfî, Hasan Çelebi gibi bazı Osmanlı şairler tezkiresinde Muhibbî'den övgüyle söz edilmektedir.

Muhibbî Divanı'nı basma ve yazma nüshalarını karşılaştırarak bilim alemine sunan Ak(1987,54)'a göre "Padişah şairlerin en velûdu sayılan Muhibbî'nin ilk şiirleri dil ve duygu bakımından biraz iptidaldir. Bunları daha ziyade II. Bayezid'in etkisinde yazdığı söylenebilir, çok defa umûmi ıstırap kanaat duygularını terennüm etmiştir. Bunun dışında güzel ve olgun şiirlerinin, padişah olup büyük şairlere yakından temas neticesinde olgunlaştığı ve sanatkârlık zevki kazandığı zamanlara ait olduğu söylenebilir."

Saltanatını kırk altı yıl gibi uzun bir süre başarıyla devam ettiren Kanûnî aşk ve coşkunlukla, zaman zaman kahramanlık ve felsefî şiirleriyle büyük bir divan meydana getirmiştir. Divanda gazel, nazım, kıta, rubai gibi nazım türleri yer almaktadır.

Bir eserde elbette dönemin sanat anlayışına, dönemi ve şairi etkileyen sanatçılara, çeşitli kahramanlara rastlanır. Muhibbî Divanı'nda rastlanan kişi kadrosu Kurnaz(1996,121)'ın divan tahlili usullerine göre tasnif ettiği gibi sınıflandırılabilir, ancak Muhibbî Divanı'nda A grubu 1. maddede yer alan tarihi şahsiyetlerden hükümdarlar, şehzadeler ve devlet adamlarına ilk üç yüz şiirde hiç rastlanmamıştır.

A. Tarihi Şahsiyetler

1. Hükümdarlar, Şehzadeler, Devlet Adamları
2. Osmanlı Sahası Dışındaki Devlet Adamları
3. Şairler
4. Sanatkârlar

B. Tarihi-Efsanevi Şahsiyetler

C. Masal-Hikaye Kahramanları

D. Diğer Şahsiyetler

A-Tarihî Şahsiyetler

2. Osmanlı Sahası Dışındaki Devlet Adamları

3. Şairler

Nizâmî(261/5, 288/5, 292/5)

Muhibbî, şiirlerini IV. Yüzyılda yaşamış meşhur İranlı şair Nizâmî'yle karşılaştırmaktadır ve onun gibi yazmakla da övünmektedir.

Eyledün tarz-ı Nizâmî'de Muhibbî nazmunı

Şi'r ile şimdengirü var eyle Selmân ile bahs

(Ak 1987, 114)

Selman (261/5, 271/5)

Şiir tekniğindeki ustalığıyla erişilmesi güç bir İranlı bir şairdir. Şairlerimiz, Selmân gibi yazmaya çalışmakta onu taklit etmektedir. Fakat zamanla taklit duygusu yerini sembole bırakmıştır. Selmân, divan şairi için artık sadece örnek alınacak bir şair değildir. Selmân ismi nazım, kasîde, üslûp, Üveys, Dilşâd gibi kelimeler etrafında oluşan yeni bir soyut ve sembolik kavram ortaya çıkmaktadır.

Eyledün tarz-ı Nizami'de Muhibbî nazmunı

Şi'r ile şimdengirü var eyle Selmân ile bahs

(Ak 1987, 114)

Nazm u eş'arum görenler ey Muhibbî dir bana

Eylesün şimdengirü şi'r içre Selmân ile bahs

(Ak 1987, 117)

4.Sanatkârlar

Mani

Şair kendi şiirini övmek amacıyla Çinli ressam Mani'den beyitteki gibi yararlanır.

Böyle şirinyaz Muhibbî bu me'âni nakşını

İşidenler okuyanlar diyeler Mani sana

(Ak 1987, 62)

B-Tarihi-Efsanevi Şahsiyetler

Calinus

Aşk hastası olan şaire ilkçağların en büyük Grek hekimi olan Calinus bile çare olamamıştır.

Haste-i 'ışkam lebünden özge olmadı 'ilac

Faide kılmadı çok cehd itdi Calinus ana

(Ak 1987, 59)

Pişdadiyan sülalesinin dördüncü hükümdarı olan yaşamı efsaneleşmiş, İran Mitolojisine göre Nuh Peygamber zamanında 700-1000 yıl yaşadığı söylenen Cem, Muhibbî Divanı'nda uzun ömürlü, ihtişamlı hükümdar olarak geçer. Dârâ ise Keyâniyân sülalesinin sonuncu hükümdarı olup İskender'e yenilmiş ve öldürülmüştür. Tacı, tahtı ve

ihtişamı ile söz konusu edilen Dârâ, Divan şiirinde bu özellikleriyle telmih edilir. Babası Dârâb da şiirlerde yer alır. Hayat bu hükümdarlara bile kısa gelmiştir, göz açıp kapayıncaya kadar zaman geçmiştir.

Cemşid (Cem) (24/9, 25/5, 31/2, 42/3 114/7, 195/6, 263/5, 268/5)

Muhibbî her gelen gitdi bu ‘alem yine ‘alemdür

Diriga vü dirig itdi eger Cemşid eger Dârâ

(Ak 1987, 48)

Sifal-ı köhne rindane yeter meyhane küncinde

Elin sunmaya ger olsa öninde cam-ı Cem peyda (Ak 1987, 53)

Cam-ı Cem sun sakiya bir dem ganimetdür hayat

Çün içre cam-ı mematı cümle insan ‘akibet

(Ak 1987, 96)

Dârâ /Dârâb (24/9, 25/5, 114/7, 285/7)

‘Ömr dünya gibi çün bi-vefadur

Dirig itdi buna Cemşid ü Dârâ

(Ak 1987, 48)

Bulırdı ger vefa gelse cihandan

Sikendir Husrev ü Cemşid ü Dârâb

(Ak 1987, 73)

Bu Muhibbî olalıdan hakipayun hadimi

Tan mıdur Keyhusrev Dârâ’dan alsa tac u bac

(Ak 1987, 121)

Feridun

Pişdadiyan sülalesinin Cemşid soyundan İranlı altıncı hükümdardır. Edebiyatta adalet simgesi olarak anılır. Yine Cemşid soyundan olan İran’ın ünlü kahramanı Rüstem, hükümdar Zâl’in oğludur. Divan şiirinde Zâl, genellikle Rüstem’le anılır ve Rüstem çeşitli macera ve kahramanlıklarıyla geçer.

Ser-a-ser ‘alemi gezdün tatalım oldun Efridun

Bu dehrün pençesin Rüstem olup ‘alemde burdun tut

(Ak 1987, 93)

Rüstem (183/2, 295/2, 289/2)

Husrev (46/3, 114/7)

İran’ın meşhur hükümdarlarından Hüsrev; Cemşid, Dârâb ve İskender’le birlikte anılmaktadır. Şiirlerde daha çok Ermen melikesi Şîrîn’in efsanevî aşklarıyla da Hüsrev adı anılmaktadır.

Bulurđı ger vefa gelse cihandan

Sikendir Husrev ü Cemşid ü Dârâb

(Ak 1987, 73)

İskender (114/7, 183/4)

Tarihte iki İskender vardır; hem peygamber hem padişah olmuştur. Ab-ı hayatı bulmak için Hızır'la beraber zulûmata giden Kuran'da da ismi geçen İskender'in bu olması gerektir, diğeri Makedonya hükümdarı Filip'in oğlu İran'ı baştan başa zapteden İskender'dir.

Gazeldür sonı bu mülkün irişe çün ecel vakti

Sikender hızır olup mülk-i cihanda 'ömr sürdün tut

(Ak 1987, 93)

Karun

Zenginliği ve cimriliğiyle tanınan bu kişi, Musa Peygamberin çağdaşıdır. Evvelce fakirken Musa'nın ona ilm-i kimya öğretmesiyle zengin olduğu halde Musa tarafından teklif olunan öşrü vermek istemediği için Musa'nın duasıyla yerin dibine batmıştır. Şiirlerde zenginlik sembolü olarak yer alır.

Bir geda meyhane küncinde Muhibbî ger cam içer

Eylese tan mıdur ol Cemşid ü Karun ile bahs

(Ak 1987, 116)

Keyhusrev (263/5, 285/7)

Keyan adı verilen ikinci tabakaya mensup olan İran hükümdarlarındandır. Taht, güç ve zenginlikle şiirlerde yer alır.

Ey Muhibbî dehr elinden padişehlerdür zebun

Eyledi Keyhusrev ü Cemşid ü Şeddad elgıyas

(Ak 1987, 115)

Bu Muhibbî olalıdan hakipayun hadimi

Tan mıdur Keyhusrev Dârâ'dan alsa tâc u bac

(Ak 1987, 121)

Keykavus (Kavus)

Taç ve tahtıyla şiirlerde yer alan İran hükümdarlarındandır.

Taht-ı Keykavus ü tac-ı Husrev'e meyl itmezüz

Bendelik çün asitanunda müyesserdür bana

(Ak 1987, 54)

Kapusında şah-ı 'ışkun bendedür Kavus ana

Nalesi serte nefir ü tabl u sine kus ana

(Ak 1987, 59)

Şeddad

Hud Peygamber zamanında yaşayan Yemen'deki Âd kavminin hükümdarıdır. Döneminde yaptığı işlerden dolayı kendisine kibir gelip tanrılık iddiasında bulunmuştur. Ordusuyla, inşa ettirdiği cennet bağına giderken yolda helak olmuştur.

Ey Muhibbî dehr elinden padişehlerdür zebun

Eyledi Keyhusrev ü Cemşid ü Şeddad elgıyas

(Ak 1987, 115)

Zalı

Rüstem'in babasıdır. Zal doğduğunda saç, kaş ve kirpikleri bembeyaz olduğu için babası onu uğursuz sayarak Elburz Dağı'na atmıştır. Simurg-ı Anka onu büyötmüştür.

Kaşların yayını cana Zal u Rüstem çekmeye

‘Aşık-ı dil-hastelerde var mı bu mikdar güc

(Ak 1987, 124)

C-Masal-Hikaye Kahramanları

Ferhad (16/1, 25/4, 50/5, 60/6, 70/6, 74/6, 268/2, 269/5)

Ferhad, sevgilisi Şirin için delmeye görevlendirildiği Bîsütun adındaki dağda ömrünü heba etmiştir. Aşk ızdırabı çeken aşıkların dilinde onun maceralarına telmih yapılır.

Diyesin ey sabâ Ferhad u Kaysa

Felek bir taze Mecnûn itdi peydâ

(Ak 1987, 56)

Olup efsanesi köhne-keder Ferhad u Mecnûnun

Muhibbî kıssası nev’dür okunsun cümle mahfilha

(Ak 1987, 59)

Komazdı ‘ışkı sana Kays ü Ferhad

Muhibbî olmasan anlara vâris

(Ak 1987, 117)

Leyli (Leyla) (24/7, 34/4, 39/3, 43/4, 45/2, 50/2, 72/2, 127/2, 128/1, 142/4, 155/5-6, 176/3, 231/1)

Leyla ile Mecnûn hikayesinin kadın kahramanı, genellikle Mecnun’la birlikte ve sevgili ile aşık timsali olarak ele alınır.

Seg-i Leyli ne yirde itse menzil

Hakikat oldurur Mecnûna mevâ

(Ak 1987, 48)

Deşt-i gamda Leyli zülfünden Mecnûn-var

Kalmışam hayretde murgan tutdı başumda yuva

(Ak 1987, 62)

Saçun Leylasına meftûnam ey dost

Anunçün deşt-ara Mecnûnam ey dost

(Ak 1987, 106)

Mecnun (Kays) (24/7, 25/2, 33/4, 34/4, 39/3, 43/4, 45/2, 47/5, 50/2-5, 50/5, 55/4, 57/3, 60/6, 70/6, 72/2, 74/6, 82/4, 100/6, 127/2, 128/1, 142/4, 155/5-6, 170/6, 176/3, 215/1, 231/1, 254/2, 264/4, 268/2, 269/5, 274/5, 280/1, 298/5)

Mecnun, Leyla’nın aşkıyla deliye dönmüş, insanlardan kaçarak perişan halde çöllere düşmüş, vahşi hayvanlarla arkadaşlık etmeye başlamıştır. Mecnun ve Ferhad birer aşk kahramanıdır. Biri sahrada gençliğini heder etmiş, diğeri de ömrünü dağ başında heba etmiştir. Bu nedenle her ikisi de aşk kahramanının timsali olarak ve çoğu defa bir arada anılır.

Göreliden hâl-i hindüni tolaşdum bend-i zülfine

Bu gün sahra-yı mihnetde benem Mecnunleyin Şeyda

(Ak 1987, 48)

Derd-i 'ışkumı Muhibbî görse ger Ferhad u Kays

Olur idi 'ışkuma baş indürüp mayil bana

(Ak 1987, 63)

Mecnûn çıkardı gerçi ka geni 'ışk metnini ezel

Geldi Muhibbî yazdı ana nice bin şüruh

(Ak 1987,125)

Şirin (16/1, 25/4, 71/4)

Ferhad ile Şirin Hikayesi'nin bu iki kahramanı çoğu zaman birlikte kullanılır. Şirin kelimesiyle sözcük anlamıyla söz oyunu yapılır. Ferhad aşığın, Şirin sevgilinin sembolüdür.

Nale kılsam hey bu ne feryaddur dirler bana

Sen lebi Şirin için Ferhaddur dirler bana

(Ak 1987, 45)

Leb-i şirinüni gördüm bela kuhında Ferhadem

Yolunda nola can virsem bugün ben bî-ser ü bî-pâ

(Ak 1987, 48)

Kühken kendüse kuh nola Şirin adına

Kesmişem kuh-ı gamı bulımadum rah sana

(Ak 1987, 62)

E-Diğer Şahsiyetler

Bu grubun içinde dikkati çeken dinî nitelikli şahsiyetlerdir. Özellikle başta İslam peygamberi Hz. Muhammed, diğer peygamberler ve mutasavvıf ehli kişiler mucizeleriyle, üstün nitelikleriyle şiirlerde sıkça yer almıştır.

Eyyub (115/1, 172/1)

Eyyub Peygamber Divan şiirinde sabır ve tahammül timsali olarak anılmıştır. Aşağıdaki dizelerde kullanımı örnek oluşturabilir.

Dilersen kin elüme gire mahbûb

Gerekdür hüzn-i Yakub Sabr-ı Eyyûb

(Ak 1987, 74)

Gerek 'aşık olana hüzn-i Ya'kûb

Gelen cevır ü belaya sabr-ı Eyyûb

(Ak 1987, 90)

Muhammed (Mustafa, Ahmed, Mahmud, Resul) (1/3-5, 4/3, 9/1, 9/10, 22/3, 23/1, 26/4, 62/5, 158/4, 182/3-5,)

Ahmed, Mustafa, Hz. Muhammed, Resûlullah gibi adlarla anılan Peygamber, alemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Peygamberin üstün insan vasıfları insanlığı cehaletten kurtardığı, alemlerin sevgilisi olduğu özellikleriyle şiirlerde yer alır.

Hamdülillah kim Muhammed ümmeti

Eyledün bu bendeleri yâ kerim

(Ak 1987, 41)

‘Afv kıl ‘isyanımı kim bir adun gaffardur
Ol Muhammed hürmeti kim sana olmuştur habib
(Ak 1987, 47)

Çünkü yüceldüp bülend itdün liva-yı Ahmedi
Ta kıyamet olışardur ser-te-ser edyan best
(Ak 1987, 93)

Hızır (157/3, 183/4, 216/2, 222/1)

Kuranda peygamber olarak geçen Hızır, genellikle ab-ı hayat ilişkisiyle ele alınıp anlatılır. Divan şiirinde daima ab-ı hayat, ab-ı hayvan, Hızır suyu dolayısıyla ele alınır, sevgili ve dudağı için benzetilen olur.

Hızır içelden leblerün koyup varup hayvan suyun
Anun içündür görünmez halkdan eyler hicâb
(Ak 1987, 86)

Tutalum olasin sen Hızır-ı zinde
Felek ahır içirür merg-i şerbet
(Ak 1987, 102)

Heft-iklimi sana cümle musahhar buldı tut
‘Ömr dahi Hızır ile ‘alemde hem-ser buldı tut
(Ak 1987, 104)

İsa (İsi, Mesih) (7/1, 27/4, 128/2, 250/4)

İsa Peygamber nefesi ile hastaları iyileştirip ölüleri diriltmesi ve göğe yükselmesi ile şiirlerde söz konusu olur.

Zulmet-i zülfünde la’lün ab-ı hayvandur bana
Ey Mesih sözlerün derdüme dermandur bana
(Ak 1987, 42)

Bagla evvel bilüni zülfini zünnar gibi
Secde kıl ol şaneme deyr-i Mesihaya düşüp
(Ak 1987, 77)

Dil mürdesini eyledi bir lafzla zinde
‘İsada da ancak bulunur böyle kerâmet (Ak 1987, 112)
Leheb (145/4, 151/3)

Müslümanların düşmanı, asıl adı Abdül-Uzza, künyesi ise Ebû’l-Utbe olan kişidir. Hz. Muhammed’e çok eziyet edip, kin beslemesi ve O’nunla alay etmesi sebebiyle alev babası, yâni cehennemlik anlamında, Ebû Leheb lakabıyla tanınmıştır. Şiirlerde de onun Müslümanlara, Hz. Muhammed’e eziyet etmesi, inanmaması ve insanları inanmamaya teşvik etmesiyle anılır.

Tutmadı çünkü cân u gönülden nasihatun
Nar-ı cehime girdi anuñün Ebû Leheb
(Ak 1987, 82)

Kuyuna koma rakib-i kafiri
Cennete layık degüldür bu Leheb
(Ak 1987, 84)

Lokman

Peygamber veya sadece hikmet sahibi bir kimse olup olmadığı tartışılan Lokman hakkında Kur'an-ı Kerim'de başlı başına bir ayet bulunmakta ve hekimlik bilgisinin kendisine Allah tarafından verildiğine inanılmaktadır. Halk anlatılarında Lokman Hekimin ölümsüzlük iksirini ararken kullanacağı bitkiyi ararken bitkinin dile geldiği ve "Ben ölümsüzlüğe çareyim" dediği bildirilir. Ancak Lokman hekimin iksiri gerçekleştirdikten sonra görünmez bir elin iksiri döktüğü ve formülü tuttuğu notlarının Ceyhan Nehrinin sularına karıştığına inanılır. Şiirlerde hekimliğiyle anılır.

Leblerünün hastesiyem niçün itmazsin deva
Eyle gel hikmet kitabı üzre Lokman ile bahs
(Ak 1987, 117)

Musa

Şiirlerde Musa Peygamber, Allah'ın Tûr Dağı'nda tecelli edişi, Firavun ile olan mücadelesi, Yed-i Beyzâ mucizesi ve Şuayp Peygambere çoban durması ile anılır.

Ger tecelli itmese Mûsâya nur-ı nar-ı 'ışk
Bir kadem basmazdı ol vadi-i eymeden yana (Ak 1987, 56)

Nuh

Çok uzun ömür sürdüğüne inanılan Nuh Peygamber, özellikle tufan dolayısıyla anılmaktadır.

Bin yıl olursa 'ömr giçer anı da heman
'Akil odur ki fikrin ide kande gitdi Nûh
(Ak 1987, 125)

Süleyman (101/2, 184/3, 261/2, 271/1)

Süleyman, daha çok taht, mühür, saltanat; insan, cin, peri, hava gibi mahlukata hükmetmesi; karınca ile konuşması ve hüdhüdle ilişkisi münasebetiyle anılır.

Olmışam diyü rakibün mekr ü şerrinden emin
Dag-ı gam sinemde san mühr-i Süleymandur bana
(Ak 1987, 70)

Taht ü tâc ü saltanat berbad olur çün 'akibet
Kendüni 'alem seririne Süleyman oldu tut
(Ak 1987, 93)

Bir geda iken idersem nola canan ile bahs
Mur için dirler ider gahi Süleyman ile bahs
(Ak 1987, 117)

Yakub (115/1, 172/1)

Yakub Peygamber Yusuf kıssası ile ilişkili olarak on iki oğlu içinde en sevdiği olan Yusuf'un kanlı gömleğini ona getirmeleri, ağlamaktan gözlerini kaybetmesi, külb-i ahzân,

Yusuf'un kokusunu uzaktan hissetmesi, gömleği sürünce gözlerinin açılması gibi motiflerle şiirlerde yer alır.

Dilersen kin elüme gire mahbûb
Gerekdür hüzn-i Yakub Sabr-ı Eyyûb
(Ak 1987, 74)
Gerek 'aşık olana hüzn-i Ya'kûb
Gelen cevır ü belaya sabr-ı Eyyûb
(Ak 1987, 90)

Yusuf

Yusuf Peygamber edebiyatta güzellik sembolüdür. Sevgili “Yusuf-ı vakt”dir, “Yusuf-ı sâni”dir, hatta ondan daha güzeldir. Kardeşlerinin onu kıskanmaları, aldatarak kuyuya atmaları, sonra kana boyadıkları gömleği babasına götürüp “Yusuf’u kurt yedi.” demeleri, pazarda köle olarak satılması, Züleyha’nın aşkı, Yusuf’un erdemleri, Yusuf’un zindana atılması, daha sonra Mısır’a sultan olması, Hz. Yakub’un kokusunu uzaktan alması gibi olaylarla şiirlerde anılır.

Şöyle hayran olmışam ‘ışkunla ey Yusuf-cemal
Halümi her kim görür ise olur hayran ana
(Ak 1987, 69)

Sonuç

Muhibbî Divanı’ndaki ilk üç yüz şiir, kişi kadrosu bakımından değerlendirildiğinde, üç kıtaya hükmeden cihan padişahının aşk karşısında kendisine en yakın bulduğu hatta zaman zaman onu gölgede bıraktığı kişi Mecnûn’dur. Kendisini ne taç ne saltanat ne de dünya padişahlığı ilgilendirmiş şiirlerinde Mecnûn’dan füzûn âşıklık istidatı gören coşkulu bir âşık kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.

Şiirlerde Mecnûn’un dışında, tarihte, edebiyatta dînî kimliğiyle başta İslam peygamberi Hz. Muhammed olmak üzere insanlığa örnek olmuş üstün nitelikleriyle peygamberler, bilim insanları, şairler, sanâcılar yer almaktadır. Muhibbî zaman zaman bu üstün nitelikli kişilerle rakip olmuş aşkını, coşkunluğunu, şiirlerini övmüştür; zaman zaman da Hz. Peygamber gibi şahıslara da sevgisini dile getirmiştir. Sonuç olarak dünyanın ihtişamına, kendi saltanat gururuna kapılmayan Kanûnî, insan için zor olanı başarmış, Muhibbî kimliğiyle vefasız sevgiliye gönül vererek onun için Mecnûn misali ızdırap çektiğini dile getiren lirik şiirler söylemişti.

KAYNAKÇA

- Ak Coşkun (1987). **Muhibbî Divanı**, Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
Akkaya Mehmet (1995). **Dünya Padişahının Dünyaya Bakışı**, Tarih ve Medeniyet S:14
Akkaya Nevin (1999). **Türk Halk Şiirinde Özel Adlar**, Balıkesir: Balıkesir Akademi Dergisi Yayınları
Güfta Hüseyin. **Divan Şiirinde Hz. Eyyûb**. http://www.impark.com.tr/tsa/dergiler_pdf/2002/2002-Agustos/3.pdf (29.04.2012 tarihinde erişilmiştir.)

Karadağ Metin (1998). **Türk Halk Şiirinde Anlam Çerçevesi**, Balıkesir: Balıkesir Akademi Dergisi Yayınları

Kurnaz Cemal (1996). **Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları

----- (2003). **Halk Şiiri ve Divan Şiirinin Müsterekleri**. Ankara: Bizim Büro Yayınları

Levend Agah Sırrı (1980). **Divan Edebiyatı**, İstanbul: Enderun Kitabevi

Pala İskender (1989). **Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü I-II**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Tunç Semra. Muhibbî Dîvânî'nda Şiir ve Şair ile İlgili Değerlendirmeler. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/tunc_02.pdf (27.04.2012 tarihinde erişilmiştir.)

ҰЛТТЫҚ САНА МЕН САЛТ-ДӘСТҮР, ЫРЫМ- ТҮЙІМДАРДЫ БІЛДІРЕТІН ЖӘНЕ ДІНИ МАЗМҰНДЫ ЫМ-ИШАРАТТАР МЕН СИМВОЛДАР

KAZAKLARDA MİMİKLER, BEDEN DİLİ, İŞARETLER VE SEMBOLLER

GESTURES, MIMICS AND SYMBOLS MEANING RELIGIOUS VALUE, NATIONAL CONSCIOUSNESS, TRADITIONS, SIGNS AND BAN

ЖЕСТЫ И МИМИКИ, СИМВОЛЫ ОБОЗНАЧАЮЩИЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ И ТРАДИЦИИ, ПРИМЕТЫ И ЗАПРЕТЫ И РЕЛИГИОЗНОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Bagdan MOMYNOVA^{*} - Ümit ANESSOVA^{}**
(Бағдан Момынова) - (Үміт Әнесова)

Özet

Bu makalede; Kazak dilinde işaretlerin, mimiklerin dilinde işaretlerin ve sembollerin ifade ettiği anlamlar ortaya konmaktadır. Bunların iletişimdeki yeri ile öneminden, milli ve tarihi sembollerden söz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşaret dili, semboller, mimikler, tarihi semboller, hareket dili, iletişim

Resume

In article gestures and mimics of Kazakh language and language nature of symbols is considered.

Key Words: gestures, mimic, nonverbal actions, children's gestures and mimics, gestures and mimics of male and female, ethnic distinctions, communicative behavior, symbols, historicity of symbols, national distinctions.

^{*} Professor Of Kaznu Named After Al-Farabi Doctor Of Philological Sciences (Almaty). KAZAKHISTAN

Әл-Фараби Атындағы Қазуу Профессоры, Филология Ғылымдарының Докторы (Алматы)

^{**} Professor Of Kaznu Named After Al-Farabi Doctor Of Philological Sciences (Almaty). KAZAKHISTAN

Әл-Фараби Атындағы Қазуу Профессоры, Филология Ғылымдарының Докторы (Алматы)

Резюме

Мақалада қазақ тіліндегі ым-ишараттар мен символдардың тілдік табиғаты сөз болады.

Тірек сөздер: ым, ишара, бейвербалды амал, балалардың ым-ишараттары, әйелдер мен ерлер ишараттары, этникалық ерекшелік, коммуникативтік мінез-құлық, символдар, символдардың тарихилығы, ұлттық ерекшелік.

Әр халықтың ым-ишаратының тілі әр халықта түрліше болады, ол халықтың мәдени санасының қалыптасуына байланысты. «Культура человека – это не только определенный склад мышления и чувствования народа, это так же знание языка и свободное владение невербальными кодами, принятыми данным обществом, это следование выработанным нормам и правилам коммуникативного поведения, заставляющим людей чувствовать и осознавать свою принадлежность к данной культуре, в неперменном сочетании вниманием и уважением к чужой культуре и ее носителям», – дейді бұл турасында Крейдлин Г.Е. (1, 151–б.).

Ым-ишараттарды толық білу шығармашылық тұлға үшін болсын, ұлттың кез келген өкілі үшін болсын, оның ұлттық санасының толықтығын және мәдени және білім аясының жеткіліктілігіні байқатады. Өйткені ым-ишараттар ұлттық феномен құбылыстар болып табылады және «олар этностың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпының негізгі элементтерін бойына сіңіреді» (2, 143 –б.). Сондай ым-ишараттарға тоқталып көрелік.

Халқымыздың ерте заманнан келе жатқан салт-дәстүрлерінің бірі – **бата беру**.

Қазақ халқының түсінігінде **оң** және **теріс бата** дейтін батаның екі түрі бар. Оң бата берілгенде адам *екі алақанын алға қарай жайып*, жақсы тілектер айтып, *екі алақанын біріктіре ұстап артыңша бетін сипайды*. Мысалы:

– Ендігі кезек сенікі, деді ол Кенесарыға қарап, содан соң *алақанын жайып батасын берді*, – әумин! (3, 183 б.).

Батаның екінші түрі – **теріс бата**. Теріс бата *екі алақан біріктіріле ұсталып, теріс қарата жайылып*, ауыр қарғыс сөздер айтыла отырып беріледі. Халықтың түсінігінде теріс бата алған адамның жолы болмайды деген ұғым қалыптасқан. *Екі алақанын теріс жайып теріс бата беру* көбіне-көп ер адамдардың істейтін әрекеті болған. Осы батаның ең жақсы сипатталған түрі М.Әуезовтің романында берілген:

Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып атасына қараған Әмірге Құнанбай *қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр*. Намаздағыдай мінәжат қимылын, суық тілек қимылын жасады. Әмір мен Абайға *қатар қол созды*. Бұл – теріс батаның қарғыс батаның белгісі. Нұрғаным мен Ізғұтты екеуі екі жақтан ұлардай шулады.

– Я, құдай, қабыл етпе!

– Жаратқан елең алма! Не сұмдық! Қарғыс айтқалы жатыр ғой өз балаларына!

– десіп, үркіп үн салды. Бірақ Құнанбай енді оларды пәруәйіне де ілген жоқ. *Жүгініп алып, көлденең жатқан немересінің кеудесінің үстіне теріс батаның алақанын жайып тұр*. Абайға да қатал қолдарын жиі нұсқайды (4, 237–б.).

Бата беру кинесикасының діни мағыналы түрі бар, оның жасалу жолы, кинесикасы алдыңғы бата түрлерімен бірдей болып келеді, тек мағынасында

айырмашылық болады. Ол *құдайға жалбарыну, аруақтарға бағыштап құран оқу, дұға айту мен қазасы жеткен адамға бата оқып келгенде* жасалады.

Осы соңғы бата ишарасы жасалар алдында **бата сұрау ишарасы** жасалатынын айту керек. Егер дастарқанға бата жасалатын болса, онда дастарқан жасап отырған үйдің баласы үлкендерден бата сұрайды. Дастарқанға жақын келіп, «Иләумин!» деген сөзді айтып, *екі алақанын өзіне қарата біріктіре ұстап, алға қарай жаяды*. Сол кезде сыйлы адам, қадірлі ақсақалдардың бірі, жолы мен жасы үлкені *екі қолын жайып*, бата береді. Бұл кезде дастарқанда отырған адамдардың бәрі, үй иелері бар – *түгел қолдарын жайып, бата тілейді*. Бата жасалып болған соң, бәрі *жайылған алақандарын маңдайдан төмен қарай сипай жүргізіп өтеді*, міне, осы ишара *бет сипау деп аталады*. Бұл - қазақ халқының мәдениетіндегі ерекше салтанатты және діни ритуалдардың бірі.

Бұларды **қол жаю, бет сипау** кинемалары ретінде қарастырып, адамның дене мүшелеріме жасалатын кинемалар дегенде *қол мен бетке* қатысты атауға болады. Мысалы:

- Бата жаса, сұлтаным! – деді Төбет бір тізерлей отыра қалып, бірі бүтін, бірі оқтаудың басындай шолтиған *екі қолын қатарынан жайып* (3, 183 б.).

Артынан топырақ шашу әбден ренжісіп, бір-бірінен ат құйрығын кесісіп, кетіскен, бір-бірінен көңілі қалған адамдардың жасайтын ишарасы. Көңілі қалған адамның *жерден бір уыс топырақ алып кетіп бара жатқан адамның артынан шашу ишарасының* астарында қарғыс мән жатыр, бұл - «қарасы батсын!» деген қарғыс ниеттен туған ишара түрі.

Халқымыздың ертеден келе жатқан салт-дәстүрінің бейвербалды көрінісіне *бата беру, оның оң және теріс түрін, омыруының сүтін көкке саууды, мойнына бұршақ салуды, артынан топырақ шашуды, қол жаю, бет сипау, қол ұстатар, шаш сипар, көңіл айту* кезіндегі ым-ишараттарды, *қамшы тастау, қылыштың жүзін сую, қолын кеудесіне қою*, т.б. жатады. Бұлардың құндылығының өзі этникалық сипатында, оларды вербалды тілмен сөйлетіп, қағаз бетіне түсірген кезде әлемнің тілдік суретін байыта түсуінде жатқаны сөзсіз.

Қазақ тіліндегі ым мен ишараттарды жас ерекшелігіне, жыныстық қолданысына қарай ажыратуға болады. Олардың тек ерлерге тән, атап айтқанда, *қамшымен көзге шұқу, төс қағыстыру, арқаға қағу, иығынан нұқып жіберу, бірін-бірі итеріп қалу, қамшы тастау* сияқты түрлерін айтуға болады.

Ал әйелдерге тән *бет жырту, ернін шығару, бетін шымыш, шашын жайып жіберу, омыруының сүтін көкке сауу, орамал бұлғау, аузын шылып еткізу*, т.б. көрсетіліп жүр. Бұл жөнінде алғаш сөз қозғаған Қ.Жұбанов бірнеше бейвербалды амалды тізбелей келе: «Бұлар әйелдердің специфик тілі болып табылады», - деп бағалайды (5,41-б.). Бұл аталған ым-ишараттар негізінен ерексектер атқаратын бейвербалды амалдар. Ал осы дәстүрлі ым-ишаралардың қаншалықты жастар мен балалар арасында кең жайылғанын және олардың ым-ишараттардында қандай өзгешеліктер барын анықтау үшін эксперименттер жасауға тура келді.

Балалар қолданысындағы ым-ишаралар ересектерден өзгеше келеді. Балалар коммуникация барысында бірнеше ишараны бірінен кейін бірін, я болмаса кешенді ишараларды қолданады. *Тілін шығару, аузын қисаңдату, иығын қиқаңдату, санын шапалақтау, тұрған орнында секіру, бірімен бірі секіріп жүріп құшақтасу* – кинесикалық, такесикалық амалдардың аралас келуімен, яғни кешенді бейвербалды

амалдармен жасалады. Және бұл ишаралар ертеден қалыптасқан деуге болады. Ертеден қанға сіңіп, үнемі қолданылатын ым-ишаралардың бірнешеуі байқалды.

Бейвербалды амалдардың іс жүзіндегі жиілігін анықтау үшін, қай түрінің актив екенін білу мақсатында диплом жұмыстарына жетекшілік кезінде сауалнама жүргізілді. Нәтижесінде, мектеп жасындағы балалар *қол ишараттарын* орташа жиілікпен қолданатыны анықталды. Солай бола тұрса да, ер балалар арасында жаппай қалыптасып кеткен ишараға **қол алысу** жататыны белгілі болды, себебі өздеріндей ұл балалармен, ересек ер адамдармен *қол алысып амандасу* дағдысы қазақтарда бүлдіршін кезінен әдетке егізіліп, мәдениетінде ертеден-ақ қалыптасқан.

Ал кейіннен пайда болған, салт-дәстүрге сай келмейтін, уақыт лебімен келген ишаралар бары анықталды. Мысалы, жасы ересек, жоғары сынып оқушылары қыздармен *сүйісіп амандасуды* соңғы кездерде әдетке айналдырғаны сауалнаманың нәтижесінен көрінді. Сонымен бірге жасы кіші, төменгі сынып оқушылары бірін бірі *тілін шығарып* мазақтаса, назарын аударту үшін *бірін бірі қолымен түртпін* қаратаыны, қуанса қыздардың *қол шапалақтап, секіретіні* де анықталды.

Салт-дәстүр арқылы қалыптасқан архаизм бейвербалды амалдарға *бетіне күйе жағу, ат құйрығын кесісу, артынан топырақ шашу* сияқты амалдар жатады. Бұ бейвербалды амалдардың бәрі бірдей бүгінгі кезде орындалады деу нақты дәлелдеуді қажет етеді. Бірақ, біздің пайымдауымызша, өткен шақтарда, бір кездерде аталған амалдар шын мәнісінде функционалды болған.

Дәстүрлі бейвербалды амалдардың олармен жарыса кеңінен қолданылатын варианттары қалыптасқан. Сондай бейвербалды амалдардың вариантты түріне *қол бұлғау – орамал яки тымақ бұлғауды* (бәрі де қоштасуды білдіреді) жатқызуға болады. *Орамал бұлғау* әйелдер орындайтын бейвербалды амал болса, тымақ ерлердің бас киімі болғандықтан, яғни *тымақ бұлғау*, ерлер орындайтын амалға жатады.

Бейвербалды амалдар кәсіби түрлерге де бөлінеді. Кәсіби бейвербалды амалдарға әр сала мамандарының кәсібіне сай орындалатын кинесикалық, такесикалық, интонациялық т.б. амалдар жатады.

Табу ишаралар ұлттық сана, ұлт мәдениетімен, оның рухани және мәдени тіршілігімен байланысты сөйлеу тілінде орныққан, сондықтан тарихи сипатты әрі салт-санамен тығыз байланысты. Сондықтан табу-ишараларды біліп-түсіну әр халықтың өзіндік ерекшелігін, салт-дәстүрін анықтауға мүмкіндік береді. «Тілінді шығарма, ұят болады», «Адамға қарап керілме, ұят болады», «Адамға қарап қолыңды шошайтпа», «зиратқа саусауыңмен нұсқама», т.с.с. этикеттік тыйым-ишаралары қазақтың салт-дәстүріндегі **табу-тыйымға айналған бейвербалды амалдар** болып табылады.

Диалект бейвербалды амалдарға бір ғана мысал ретінде, адамның шайға қанғанын білдірудің әр аймақта әр түрлі ишарамен жеткізілетінін келтіруге болады: *бір аймақта кесенің үстіне шай қасықты төңкеріп қойса, енді бір жерде кесенің өзін төңкеріп қою, дастарханның шетін қайыру* ишаралары. Осылайша қалыптасу жолдары мен семантикалық сипатына қарай бейвербалды амалдардың антонимдік, омонимдік, паронимдік, вариантты, окказионалды, архаизм, тұрпайы мағыналы түрлері ұлттың тілдік көрінісінде әбден орныққан.

Сондықтан бейвербалды амалдар - ұлт мәдениетінің бір маңызды бөлшегі дейміз.

Ұлт мәдениеті мен ұлттық сананың тағы бір маңызды бөлігін символдар құрайды. Символдар ым-ишаралардан табиғаты бөлек, таңбалық сипаты басым болып келетін және ақпараттық маңызы құнды құбылыстар. Бір шеті тотемдермен жалғасып, енді бір жағынан таңба, белгілермен ұштасатын символдардың тілдік сипатын жасау оңай емес. Ең біріншіден, символдарды мәтіннен теру ауырлық келтіреді. Себебі, символдарды жеке сөз ретінде көрсетіп, мағынасын жеткізу қиын. Сондықтан контекспен бірге алып қарастыру керек. Олардың ым-ишаралардан айырмашылығы осы арада байқалады. Ым-ишаралардың көп жағдайда конеткстік мағынасы ауысып, өзгеріп отырады, ал символдардың мағыналары тұрақты болып келеді. Ым-ишаралар сөздер және сөз тіркестерімен және сөйлеммен берілсе, символдар нақты атаулармен беріледі. Мысалы, қол сілтеу иашара, бірнеше мағынаны контекстіне қарай білдіреді. Ал қолдың қатысымен жасалатын түйілген жұдырық күш көрсетудің символы болып қалыптасып кеткен. Осы сияқты бірнеше айырмашылықтары мен кейбір ұқсастықтары бар. Қазақ тіліндегі салт-дәстүрге байланысты қалыптасып кеткен символдарға *ерлердің маңдайын шытпен, орамалмен шарт байлауы* (білдіретін мағынасы жауға аттану, жорыққа кету), *тудың қисаюы* (әскердің, қолдың жеңілгені), қаралы тудың ілінуі (үй иесінің қайтыс болуы) т.б. жатады.

Соңғы кездерде Алматы көшелерінде әлэнген алманың суреті қала символын білдіреді. Әуежайда «Сары түс – жылдамдық символы» деген жазулар ілінген. Мұның өзі символдардың жаңа сипатпен танылып, қатарлары көбейе түскенін байқатады.

Қорыта айтқанда, қазақтар қолданатын ым мен ишараттар да, символдар да ұлттың дүниетанымын, қазақтар қалыптастырған әлемнің тілдік суретін білдіреді.

1. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – Москва:Новое литературное обозрение, 2002. – 592.

2. Сейсенова А.Д. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет нормаларына салыстырмалы талдау. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы,1998. – 183 б.

3. Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. - Алматы,1998, 438 б.

4. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. - Алматы: Жазушы, 2006.

5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.-Алматы:Ғылым, 1999.-581 б.

BİLİMSEL EKSEN
ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ISSN: 1309-5811)

Yayın İlkeleri

1. Bilimsel Eksen Dergisi yılda dört defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
2. Bilimsel Eksen Dergisinde [**• halk bilimi • edebiyat • iletişim • arkeoloji (kazı bilimi) • sosyoloji (toplum bilimi) • müzik • tarih • antropoloji (insan bilimi) • etnoloji (budun bilimi) • psikoloji (ruh bilimi) • etnografya • dil bilimi • onomastik (ad bilimi) • coğrafya • din bilimleri • felsefe • eğitim bilimleri • sanat tarihi vb.**] alanlarında makalelerin yanı sıra; söyleşi, eleştiri, değerlendirme tanıtım ve haberler yer alabilmektedir.
3. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar, daha önce herhangi bir yayın organında veya internette yayımlanmamış olacaktır.
4. Bilimsel Eksen Dergisinde yayımlanacak yazılar metin olarak ve resim, belge, kroki, harita vb. malzemelerle birlikte 20 (yirmi) sayfayı aşmamalıdır. Eğer 20 (yirmi) sayfayı aşma durumu varsa bu yazı I – II ve daha fazla bölümlere ayrılarak değişik sayılarda yayımlanma durumunda kalacaktır.
5. Türkiye Türkçesi ve Türk dilinin diğer şiveleriyle bir Türkçe özet (ortalama 150 kelime), anahtar kelimeler (ortalama 5 kelime) eklenecektir. Türkçe özetin ve anahtar kelimelerin mutlaka İngilizce veya Rusça karşılıkları da verilecektir.
6. Türkçe dışında İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazılara, anahtar kelimelerle birlikte yazının Türkçe özeti de eklenecektir. İngilizce veya Rusça özet ile anahtar kelimeleri mutlaka eklenecektir.
7. Dergimize Türkçe, İngilizce ve Rusça olmak üzere üç dilde ve Türkçenin diğer şivelerinde (Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırım Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Kazak Türkçesi, Uygur Türkçesi, Türkmen Türkçesi vb.) yazı kabul edilebilir.
8. İngilizce, Rusça ve Türkçenin diğer şiveleriyle yazılan yazıların Türkiye Türkçesiyle genişçe bir özeti (en az 150 kelime) ve anahtar kelimeler konulmalıdır.
9. Yazılar; A4 boyutunda, 12 punto büyüklüğünde Windows (Microsoft Word) uyumlu sözcük işlemci programıyla yazılmalıdır. Üst, Alt, Sol ve Sağ marjları 2.5; paragraf aralığı 6 nk, satır aralığı tek verildiğinde yaklaşık Bilimsel Eksen dergisinin 1 sayfasına tekabül etmektedir. Yazı Türkçe veya İngilizce ise Times New Roman, Azeri Lehçesinde ise Times Roman AzLat (veya benzeri), Rusça ise Times Roman Cyr (veya benzeri) olmalıdır. Gönderilen yazının yanında, yazının fontları muhakkak olmalıdır. Yazının içinde resim, nota vb var ise baskıya uygun resilasyonda gönderilmelidir. Yazılar Disket / CD kaydı ile birlikte 4 (dört) nüsha hâlinde olmalıdır. Bu yazılardan sadece birinde yazar adı olacak, diğer üç nüshada yazar adı belirtilmeyecektir.
10. Yazılar Times New Roman (11 punto) yazı karakteriye tek satır aralığıyla yazılacaktır.
11. Metin içindeki alıntılar ve göndermeler yazar soyadı, yayın yılı, sayfa numarası biçiminde parantez içinde belirtilecektir. Mesela; (Boratav 1987: 9). Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılacak ve aynı yazı karakteriyle 10 punto ile yazılacaktır. Dipnotlar

“DİPNOTLAR” başlığı altında yazının sonunda verilecektir. Metin içinde belirtilen alıntılarının ve göndermelerin kaynakları “KAYNAKÇA” başlığı altında soyadı başta olmak üzere alfabetik sıraya göre yazılacaktır.

Kitaplarda: Yazarın Soyadı, Adı, Kitabın Adı. (Çev: Adı-Soyadı). Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Numarası.

Makalelerde: Yazarın Soyadı, Adı. “Makale Adı”. Dergi (Gazete-Sürelî Yayın) Adı. Sayı. Yayınevi. Baskı Yeri. Baskı Yılı. Sayfa Aralıklı Numaraları.

12. Dergimize gönderilen yazılar, hakem heyeti içinde yer alan konuyla ilgili en az iki uzmana gönderilecek ve yazılar gelecek raporlara göre yayımlanacak veya düzeltmeler varsa yazı sahiplerine düzeltmelerin yapılması amacıyla gönderilecektir. İncelenmek üzere yazı gönderilen uzmanların (hakemlerin) adları yazarlara, yazarların adları uzmanlara (hakemlere) kesinlikle bildirilmeyecek, gizli tutulacaktır. Hakemlerin yazı ile ilgili verdiği karar Yayın Kurulu’nda değerlendirilecektir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağı veya değişikliklerin neler olması gerektiği Yayın Kurulu tarafından kararlaştırılacaktır.

13. Dergimize gönderilen yazılara yayımlandığında herhangi bir telif ücreti ödenmeyecektir.

14. Yayımlanan yazıların tüm bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazı sahiplerine ait olacaktır. Yayımlanan veya yayımlanmayan yazılar yazarlarına iade edilmez. Bilimsel Eksen dergisi, gönderilen makaleleri yayınlayıp yayımlamama hakkına sahiptir.

SCIENTIFIC AXIS
QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO
INTERNATIONAL PEER REVIEW
(ISSN: 1309-5811)

Publication Principles

- 1) Scientific Axis magazine is quarterly periodical subject to international peer review.
- 2) Articles published in Scientific Axis magazine will not have been previously published elsewhere.
- 3) Articles published in Scientific Axis magazine will have a maximum text length of 15 pages, to be extended to 20 pages in the case of articles containing photos, documents, drawings, maps or similar materials.
- 4) With regards to the articles written in Turkish (as it is spoken in Turkey) or other Turkish dialects, a Turkish, English or Russian abstract (average 50 words) and Key Words (average 5 words) in all three languages are to be submitted.
- 5) With regards to articles written in foreign languages, the title and the abstract of the article are to be submitted in Turkish.
- 6) Articles written in Turkish, English and Russian are accepted to our journal.
- 7) Articles are to be submitted in CD/diskette form alone with four written samples, three of which are to be sent to the given address without giving the writer's name.
- 8) Articles are to be written in Times New Roman (size 11) with on line margin.
- 9) References to be made in the text are to be defined as name, publishing year and page number written in parenthesis. (Köprülü 1989:9) footnotes are only to be used for explanations and should be written in size 10 times new roman.
- 10) References used in articles will be given in the references section at the end of the article in alphabetic order.
- 11) Articles sent to the publisher's board will be sent to two experts concerned with the subject involved in the referee committee and articles will be published according to the reports to be written or will be sent to writers of the articles with the aim of correction if needed.
- 12) The owners of the articles are responsible for the published writings.

НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК
(ISSN: 1309-5811)

Основные Положения Журнала И Требования К Статьям

1) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** является ежеквартальным международным изданием, со своей редколлегией.

2) В журнале **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** могут быть опубликованы статьи по таким отраслям наук как [• фольклор • литература • социология • археология • музыка • история • антропология • этнология • психология • этнография • языковедение • ономастика], а также критические статьи, обзор нового издания, научные новости.

3) Журнал **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** – издание, в котором будут печататься раньше нигде (даже в интернете!) до этого времени неопубликованные статьи.

4) Объем статей для журнала **НАУЧНЫЙ МЕРИДИАН** в виде рисунков, документов, схем, карт и др. подобных материалов должен составлять не более 20 страниц. Если объем статьи превышает 20 страниц, есть возможность напечатать ее по частям в нескольких номерах.

5) Если статья написана на турецком или других тюркских языках, к ней требуются резюме на турецком, а также на русском или английском языках (примерно 50 слов) и список ключевых слов (примерно 5 слов) с переводом на английский или русский.

6) Статьи, которые будут написаны не на турецком языке, будут дополняться переведенной на турецкий язык аннотацией и названием статьи.

7) Наш журнал принимает статьи, написанные на турецком, русском, английском и на других тюркских языках (татарском, азербайджанском, киргизском, узбекском, крымско-татарском, гагаузском, казахском, уйгурском, туркменском и др.).

8) К статьям, написанным на английском, русском и других тюркских языках должен быть приложен резюме на турецком языке (не менее 150 слов).

9) Верхнее, нижнее, правое и левое поля 2,5. Отступ от левого поля 6. Статьи на турецком и английском должны быть набраны на Times New Roman, если на азербайджанском языке, то на Times Roman AzLat (или похожее), а если на русском, то на Times Roman Cyr (или похожее). Если в статье имеются рисунки, ноты и пр., они должны быть приложены к статье с хорошим качеством пикселя. Статьи принимаются на дискетах или CD в четырех экземплярах, в трех из которых не должно быть указано имя автора, отправляются на адрес издательства.

10) Статьи должны быть набраны в формате A4 в программе Times New Roman, кегль -11, межстрочный интервал - 1.

11) Используемая для написания статьи библиография, должна приводиться после текста статьи в алфавитном порядке (сначала фамилия автора, затем имя). Ссылки на библиографию в тексте выполняются следующим способом: в круглых скобках указывается автор издания, год (разделяется запятой) и страница. Указание страницы разделяется двоеточием. Например: (Boratav 1987: 9.) Если приводятся несколько статей одного и того же автора, то их следует расположить в библиографии по году издания. Для сносок следует использовать 10 размер шрифта Times New Roman.

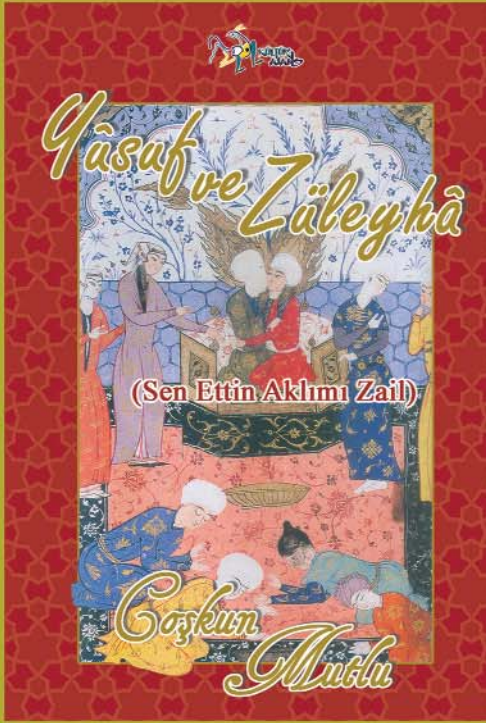
В книгах: фамилия писателя, имя, название книги. (Перевод: имя-фамилия). Название издательства. Место издания. Год издания. Номер страницы.

В статьях: фамилия писателя, имя. “Название статьи”. Журнал (Газета-периодическая печать) Название. Номер. Издательство. Место издания. Год издания. Номер страницы.

12) Присланные в издательство статьи, отправляются двум специалистам (по теме статьи) из редколлегии и, согласно их отчету, принимается решение о публикации. Если, по мнению редколлегии, статья требует исправлений, ее высылают обратно автору для доработки. Имена авторов и специалистов не оглашаются, сохраняются в тайне друг от друга.

13) За статьи, опубликованные в журнале, гонорар не оплачивается.

14) Всю ответственность за статьи, опубликованные в журнале, несут авторы. Неопубликованные статьи авторам не возвращаются. Право публикации остается за редакцией журнала.

İletişim

Konur Sokak No: 66/9 Kızılay/ANKARA - TÜRKİYE
Tel: 0090.31242593 (PBX) Fax: 0090.3124194443
email: kulturcaglayani@gmail.com